

Keel ja Kirjandus

6
2019

Epp Annus
Maakodu Eesti NSV-s

Kaisa Langer
Folkloristid ja kolhoosifolkloor

Agnes Neier, Joosep Susi
Luule ja foto vastastikmõju

Meeli Sedrik, Udo Uibo
Kullimängu nimetused

Aare Pilv
Jaak Jõerüüdi osastav kääne

SISUKORD

EPP ANNUS. Maakodu Eesti NSV-s. Kultuurilised kujutelmad ja argised asjad	425
KAISA LANGER. Kolhoosifolkloori kogumine ja uurimine varajases Eesti NSV-s	441
AGNES NEIER, JOOSEP SUSI. Verbaalse ja visuaalse dialoog. Sissejuhatus lüürilise luule ja foto vastastikmõjusse	460

SÕNA

MEELI SEDRIK, UDO UIBO. Trips, traps, trull, sina oled kull	480
---	-----

RAAMATUID

AARE PILV. Jõerüüdi osastav kääne	493
JANIKA KRONBERG. Kogutud Amadeus	497
KEN IRD. Kontvõõrana vanas eesti pulmas	499
REIN RUUTSOO. Veel üks Tuhkatriinu lugu	503

RINGVAADE

Lühikroonika	509
--------------	-----

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

MAAKODU EESTI NSV-S

Kultuurilised kujutelmad ja argised asjad

EPP ANNUS

Ometi on õigesti mõistetud kodukultuur just see alus, millel põhineb kogu rahva ja ühiskonna üldine kultuuriline tase; see kasvupinnas, millest võivad välja kasvada kogu ühiskonna üldised kultuurilised taotlused.
(Mirov 1968: 1)

Kodu kui ühiskonna alus ja kasvupinnas, kodu kui paik, mis on intiimne, varjatud ja avalikust elust eraldatud – kuidas mõista ja kuidas analüüsida kodu rolli iseduse, jagatud kultuuri, ühiskondlike normide seisukohalt? Selles artiklis visandan eestlaste nõukogudeaegse kodukogemuse kontuure, mõeldes sealjuures kodule kui traditsioonide, jagatud praktikate ning väärtuste ruumile, aga ka kodule kui sotsiaalsete pingete võimalikule avaldumiskohale. Artikli maht sunnib fookust piirama, sestap keskendun siinses kirjutises maakodule ja selle tähendusele nõukogudeaegses kultuuri-ruumis.¹ Tegu on osaga laiemast eksperimentaalsest, interdistsiplinaarsest uurimisest, mis kasutab uurimismaterjalina ilukirjandust, omaeluloolisi allikaid² ja ajastu meediatekste.

¹ Laiemat käsitlust, mis hõlmab ka nõukogudeaegse linnakorteri ja ajastuomase suvilaehituse, vt Annus 2019 (ilmumas), peatükk 7. Nii sinne kirjutis kui ka viidatud monograafia peatükk on siiski vaid suurema, seni lõpetamata uurimisprojekti sissejuhatas.

² Uurimisprojekti kasutatud omaelulooliste allikate hulka kuuluvad avaldatud elulooraamatud ja lühemad esseed (nt Eesti Kirjandusmuuseumi kogumisvõistluste

Iris Marion Youngi järgi on kodu keha jätk, identiteedi kombatav manifestatsioon.

Kodu on igapäevasest tegevusest hõivatud elava keha laiendus ja peegelpilt [...] Kodu kui identiteedi materialiseerumine ei fikseeri identiteeti, vaid ankurdam selle füüsilises olekus, loob järjepidevuse mineviku ja oleviku vahel. Ilma niisuguse asjade ankruketita oleme me sõna otseses mõttes kadunud. (Young 2001: 271–272)³

Idealis peaks kodu pakkuma rahuliku olemise ja kindlustunde ruumi, hingetõmbe ja lihtsa heaolu võimalust. Turvaline kodu on inimese isedusele sedavõrd tähtis, et koduse sfääri kokkuvarisemine – olgu põhjuseks sõjast tingitud materiaalne häving, sundvõõrandamine võõrvõimu sõdurite poolt või sunniviisiline ümberasumine võõrasse paika – võib rängalt vapustada koduta jäänu enesetaju. Kes ma olen, kui ma ei saa ennast tuttavas ruumis laiali laotada, kui mul pole võimalik oma isedust kuidagi välispidiselt toetada – eriti juhul, kui koos omase ruumiga on kadunud ka omad inimesed ja harjumuspärased eneseteostusviisid?

David Crowley ja Susan Reidi sõnul oli Kesk- ja Ida-Euroopa riikide sotsialistlikku, NSV Liidu domineeritud ruumi inkorporeerimise ning 1991. aastal toimunud idabloki lagunemise vahele jääv ajajärk „tunnistajaks läbivatele jõupingutustele küllastada ideoloogilise tähendusega mitte üksnes töökohad ja avalike tseremooniate toimumiskohad, vaid ka kõige intiimsemad argised paigad” (Crowley, Reid 2002: 2–3). Kuidas sai kodu niisuguses olukorras toimida oma asukate identiteedi materiaalse toena? Millised olid nõukogudeaegsete eesti kodukujutelmade eripärad? Neile küsimustele vastuseid otsides on abiks nii ilukirjandus kui ka omaelulooline kirjutus. Pole ju eriline uudis, et realistlik kirjandus annab ülevaate ajastu pingetest ja probleemidest, seda eriti ajajärgul, mil ilukirjandus on üks olulisi kultuurilisi väljedusvahendeid. Nõukogude perioodil tuleb sealjuures arvesse võtta, et mitte kõigist ajastu painetest ei saanud kirjutada, kindlasti ei saa me ilukirjanduse põhjal koostada nõukogude aja enimlevinud probleemide ja konfliktide hierarhiat. Küll aga annavad romaanid ja novellid üsna hästi edasi ajastu kultuuriliste kujutelmade⁴ ja praktikate „esituskõlblikku” sfääri – neid aspekte, millest tsensuur võimaldas juttu teha. Poliitilise tsensuuriga käis kaasas ka kultuuriline tsensuur: oli teemasid, millest ei peetud sobivaks ei kirjutada ega laiemas ringis

kogumikud), aga ka Eesti Rahva Muuseumi küsitluste „Asjad minu elus” (1996) ning „Kodu ja pere” (1993) vastused. Kuna selle artikli kirjutamisega paralleelselt koostas kogumikku „Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad” (Annus, Melts 2019), siis viitan sageli kogumiku esseele. Kogu selle materjali juures tuleb teadvustada, et nii nimetatud kogumiku autorid kui ka Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eesti Rahva Muuseumi omaeluloolise materjali saatjad kuuluvad n-ö kirjutamishuvilisse elanikkonda – täielikku ülevaadet „eesti eludest” nende põhjal ei saa. Olen materjali täiendanud ka intervjuudega, aga nende osakaal kogu uurimuses on praeguse seisuga suhteliselt väike. Omaeluloolise ainese juures tuleb muidugi alati silmas pidada mälu valikulisust ja mäletamise kogukondlikke aspekte (teatud tõlgendusstrateegiate domineerimist kindlal ajajärgul, kirjutajate põlvkondlikku kuuluvust).

³ Inglisekeelsete tsitaatide tõlked siin ja edaspidi – Aet Varik.

⁴ Kultuurilistest kujutelmadest olen pikemalt kirjutanud Annus 2016.

rääkida. Omaelulooline materjal võimaldab ajastu kujutelmade ampluaad laiendada ja süvendada, ent omad tabud jäävad sealgi väljendusruumi pärsima.

Eellugu: maakodu sõjajärgsetel aastatel

Sõjaaegsetel ja -järgsetel aastatel jäi paljudel vajaka esmasest turvatundest, lisaks jäadi massiliselt ühel või teisel põhjusel senisest kodust ilma. Kүүditamine puudutas maal kõiki: kui ka enda kodu jäi puutumata, oli äraviiduid tuttavate ja sugulaste seas. Kõige raskem oli kindlasti kүүditatutel, kes pidid hakkama saama täiesti võõras keskkonnas, ent lihtne polnud ka neil, kes pidid kodumaal endale uue elupaiga leidma. Juta Pihlamägi meenutab, kuidas nende külas olid paljud talud sõjas kas osaliselt või täielikult hävinud, tema enda kodutalu kaasa arvatud.

Meie ilusa kodu hävimine oli mulle väga raske. [...] Elumajast oli alles kors-ten koos leivaahju ja pliidiga, aidast saviseinad, kõik teised hooned olid maa-tasa põlenud. Aga aias punetasid õunapuudel õunad, sügislillede värvikire-vus oli lummav. Läksin elumaja vundamendile, tuhk ulatus poole sääreni. Avasin ahjuukse: seal oli praepann. Avasin praeahju ukse: seal oli keedupott. Kõõgiriuli kohal siblides leidsin kümmekond terveksjäänud taldrikut, kahv-leid, nuge ja lusikaid. [...] Mitmel korral keetsime oma kesist toidukest lausa lageda taeva all pliidil. (Pihlamägi 2003: 46–47)

Paljud on meenutanud kodu vägivaldset hõivamist, enamasti Nõukogude sõjaväelaste ja nende perede poolt (Juta Pihlamäe pere korteri Valgas hõivasid samuti vene keelt rääkivad inimesed, Pihlamägi 2003: 47). Rein (snd 1938) mäletab oma ema kibedaid meenutusi, kuidas teda, lihtsat karjatalitajat ja lesknaist, oli sõimatud „kuradi kapitalistiks” ja toore jõuga omaenese kodu-lävelt minema kihutatud, kui ta pärast teiste naiste, laste ja Vodja riigimõisa töölehmakarjaga metsas redutamist sõandas oma korterisse (mõisa tööliste-majas) tagasi pöörduda. Ema katsed asja napi vene keele oskuse varal hea sõnaga lahendada ei viinud kuhugi (Oras, Oras 2013).⁵ Oli ka neid, kes jätsid oma kodu, püüdes varjuda kүүditamise või vangistuse eest, ning paljud kaotasid kodu sõjaaegsete pommitamiste ja tulekahjude käigus.

Rүүstamised ja rүүvid, vägivald, läbiotsimised ja vahistamised – kõik see muutis kodud vahetult pärast sõda ebaturvalisteks, ebakodusteks paikadeks, ning lisas seeläbi ka sõjajärgsete identiteetide alustugesse täiendava eba-kindluse mõõtme. Ent milline oli olukord stalinismi ajastule järgnenud suhte-liselt stabiilsetel kümnenditel? Enne selle küsimusteringi juurde liikumist tuleb lühidalt selgitada kodu ja iseduse vastassuhet.

⁵ Vt ka perekond Viigi lugu (Viik 2003: 264). Luule Epneri pere ennesõjaaegses kodus seadsid end sisse raudteelased, ent perel õnnestus see üsna uskumatul viisil uuesti üle võtta (Epner 2019: 40–41).

Identiteet ja iseduse kujutluslik sidusus

Koduteema toob esile inimlike subjektiivsuste olulise aspekti: selleks et säilitada oma terviklikkust ja enesesidusust, tuleb ennast näha vähemalt mingil määral teistest erinevana. Jacques Lacan kirjeldab isedustundeni jõudmist peegli kaudu: kui väikelaps näeb oma kujutist peeglis, tekitab see ning lapsevanema kinnitus „vaata, see oled sina!” lapses arusaama teistest eristuvast isest. Lacan rõhutab selle olukorra kujutluslikku iseloomu: laps näeb enda kujutist peeglis; pole võimalik tõeliselt näha iseennast kui tervikut (Lacan 1966).

Peegelkujutise abil luuakse ettekujutus omaenda kehalisest sidususest, mis on möödapääsmatu selleks, et luua ning säilitada arusaama omaenese terviklikkusest. Kui me laiendame Lacani peeglistseeni kultuurilise iseduse kujunemisele, siis näeme, kuidas subjekt ehitab oma enesetaju kultuuriliste kujutelmade najal. Peeglistse vaatamine võib anda väikelapsele aimu tema keha piiridest, ent see ei muuda teda veel sotsiaalseks olendiks: selleks tuleb pöörduda kultuuriliste „peeglite” poole. Kultuurilised kujutelmad pakuvad meile lõputul hulgal samastumiseks sobilikke käitumismudeleid ja väärtussüsteeme. Aegamööda tekib arusaamine, kuidas käituda erinevates olukordades, mida antud kultuuris peetakse heaks tavaks, mis on taunitav, mis naeruväärne – õpitakse käituma nii nagu iga teine kogenud kultuurisfääri liige.

Ent kultuurialale sisenemisega kaasneb teine, vastassuunaline protsess: omaenese inimolemise ainulisuse toetamine. Ainulisuse tunne sõltub suuresti inimälu võimest jäädvustada olulisi hetki, suhteid, tundeid ja sündmusi: isiklikult läbielatu ladestub elukogemuseks. Elukogemus sisaldab küll kultuuriliselt jagatud väärtusi ja võib olla taandatav tüüpilise elu, tüüpiliste kordaminekute või luhtumiste mudelitele, ent on sellegipoolest tajutud isiklikuna, on märgistatud omaste kohtade, inimeste ja mälestustega. Kujutluse pinnal toimuv kultuuriliste tüüpmodelitega samastumine teeb meist sotsiaalsed olendid, ent ärgitab samal ajal piiritlema mõnd paika kui üksnes meie oma, tasakaalustamaks teiste nõudmiste pinget. Isiklik, omaseks muutunud (või omaseks muudetav) ruum on eluliselt tähtis enesesidususe säilitamiseks ja toetamiseks. Seda tunneb Viivi Luige romaanis „Seitsmes rahukevad” Vanatare Augusti ema: August on saadetud „külmale maale”; tema maja seisab tühjalt, uksele ripub avaliku teadaandega pitser. Ema, nüüd juba vana naine, hiilib ülepäeviti majja, et perekonna suurt kella üles keerata: „Kell ei tohtinud seisma jääda. Kui kell seisma jääb, saab August külmal maal hukka.” (Luik 1985: 10) Vana Juuli tunneb, et hoiab selle lootuserituaali abil poega elus: kui ta hoolitseb selle eest, et kell tiksuks, et maja süda lööks, hoiab ta kodu elavana. Juulile on Augusti kodu paik, mis toimib Augusti enda jätkuna, paik, mille nüüdseks kõledatesse tubadesse on August kinnitanud oma identiteedi. Kuni kodu on elus, püsib elus ka August.

Niisiis, inimlik isedus pole piiratud füüsilise kehaga, vaid ulatub kehist väljapoole, püüab ennast kehtestada lähedases ruumis, tähistades ümbritsevat kui omaruumi. Isedus vajab materiaalseid tugipunkte. Samal ajal saab omaruum sageli olla oma vaid tinglikult ja osaliselt; enamasti jagatakse ruume, erinevad rajad viivad läbi omaruumi, mis on alati mingil määral ka võõras ruum.

Muidugi on iga kodu mingis mõttes teistest erinev, igal perel on oma lugu, oma kodukohad. XX sajandi teisel poolel kuulus eestlaste kodulugudesse valdavalt ka teekond erinevate koduste paikade vahel: kolimised, uued algused. Sellest teekonnast jutustades võib rõhu asetada ühele või teisele momendile, luues nii tähendust erineval moel. Mälestustes võivad esile kerkida erilise tähtsusega hetked või stseenid, mis on kristalliseerunud mingi olulise emotsiooni ümber – selliseid momente leidub omaeluloolistes jutustustes, aga ka kirjandusteostes.

Samal ajal suhestuvad isiklikud kodukujutelmad jagatud kultuuriliste väärtussüsteemidega. Järgnevalt peatun kadunud kodu nostalgial (ja seotud tähendusväljadel) kui laiemal sotsiaalsel fenomenil. Tegemist oli rahvusülese, edenenud modernsusega kaasneva nähtusega, mille variatsioone kogeti nii NSV Liidu eri paigus kui ka erinevates lääne kultuurides. Siinkohal on huvitav jälgida, kuidas nostalgia põimub ajastu tegelikkusega erinevates tähenduskooslustes: vahel kaob täiesti, vahel tõuseb dominandiks, vahel asendub ajatu jätkuvuse tunnetusega.

Kodutalu kultuurilistes kujutelmades: rahvuslik nostalgia ja kolhoosiajastu materiaalne tegelikkus

XX sajandi esimesel poolel oli kodutalul tähtis roll eestlaste kultuurilistes kujutelmades. Pärast sõjapurustusi, küüditamisi ning senise talukeskse põllumajandusmudeli hävitamist sai eesti talust ja talukesksest elumudelist kultuuriline valukoht. Enne Nõukogude invasiooni oli iseseisvas Eesti Vabariigis (mille rahvaarv oli ligikaudu 1 134 000) umbes 140 000 talu, neist 55 000 olid rajatud iseseisvusaastate jooksul (Viires, Vunder 1998: 59). Sõjaeelses Leedu oli maaelanike osakaal veel suurem ja sestap järgnenud kriis ka teravam: umbes 80% Leedu rahvastikust elas enne sõda maal, linnaelanikud aga olid enamasti juudi, saksa ja poola rahvusest ning suurt osa neist tabas sõja ajal (või pärast sõda) surm või ümberasustamine (Davoliūtė 2016: 51).

Eesti kirjanduskaanoni tuumteosed – ja pidagem meeles, et kirjanduskaanoni tuum on identiteediloomes oluliste kultuuriliste kujutelmade rahvuslikult tunnustatud, rahvuspedagoogiliseks otstarbeks sobitatud kontsentraat – olid enne Teist maailmasõda kujutanud valdavalt taluelu; linnaelu kujutustel oli sageli juures kerglase elustiili maik (nt A. H. Tammsaare romaanis „Elu ja armastus” ning „Tõe ja õiguse” neljandas osas). Sõjaeelsed väärtussüsteemid hindasid kõrgelt talumajapidamisse panustatud hoolt, vaeva ja pühendumust, parimates kirjandusteostes omandas talupidaja suhe maaga metafüüsilise mõõtme. Tammsaare kujutab Vargamäe Andrese põllutööd, mis on kantud pühendunud loojavaimustusest:

Kunagi polnud Andres oma tööst niisugust lõbu tundnud, kui tundis selle esimese põllukraavi kaevamisel ja esimeste kivide korjamisel omalt põllult, ja vaevalt tunneb ta seda tulevikuski. Selles oli nagu mingisuguse esimese armastuse õnnevärin ja joovastus, millest aimu ainult sellel, kes seda ise milalgi tundnud. Kivi, mille põllult korjad või mööda lauda vankrile veeretad,

polegi nagu kivi, ja muld, mida labidaga kaevad, polegi nagu harilik muld. Seda mulda ei kaeva keegi ei päeva- ega aastapalgaga. (Tammsaare 1981 [1926]: 33)

1952. aastaks polnud eesti talumehel enam võimalik kaevata seda teoksaanud unistuste metafüüsiliselt tähenduslikku mulda: 97% põllumajandusmaast oli kollektiviseeritud, talukeskne põllumajandusmudel hävitatud.⁶ Juta Pihlamägi meenutab, kuidas ukrainlasest ohvitser oli ta emale nõu andnud, et too ei hakkaks sõjas hävinud talumaja taastama, vaid katsuks pigem linna jääda, sest „kolhoosnik olevat Venemaa kõige vaesem inimene” (Pihlamägi 2003: 48). Maainimeste kodusele turvatundele olid oma jälje jätnud sõjajärgsed hirmud. Oli talusid, mis jäid peale küüditamist tühjaks, ent paljudes elati siiski edasi,⁷ nii ühismajandis kui ka oma allesjäänud maalapil töötades. Tühjaksjäänud taludesse majutati ka mujalt tulnuid. Sageli juhtus, et noored lapsed linna ja maakodust sai suvepuhkuste veetmise paik, kus lõpetas oma eluaastaid ajavoolust räsitud vanainimene koos koera, paari kassi ja kanadega. Peale vanainimese surma või linna lastelaste juurde kolimist võis endine kodu aga hoopis tühjalt seista, jääda suvekoduks või siis aegamööda laguneda.

Ametlikus nõukogude kultuuris kuulus põllumajanduse edendamisele oluline koht, uudistesaadeteski edastati teateid põllutööde edenemisest. Sellegipoolest nihutas nõukogude võim põllumajandusliku tootmisfääri kultuuriliste kujutelmade unaralale, nõukogude põllumajandustsoon muutus ihaldusväärse kodumaastiku vastandiks. Kirjandusteosed aitavad avada ajastu domineerivaid, kultuuriliselt jagatud kujutelmi: Mats Traadi romaanis „Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga” teeb peategelane Ruttar linna õppima pääsemiseks ränki jõupingutusi, suutmata siiski ületada ajastuomaseid bürokraatlikke tõkkeid, ning on määratud masendavasse oleskellu, ajades hobust ringiratast mööda räpast suletud hoovi, et kolhoosi loomadele vett pumbata (Traat 1973).⁸ Mari Saadi romaanis „Võlu ja vaim” ei suuda Eed emale kolhoosilauta appi minna, sest lehmad on seal otsekui vangid: „Talle tundus, nagu varjaks see hoone midagi võigast, musta, kurja” (Saat 1990: 48).

Tõsi, hilisnõukogude aastatel hakkas ühismajand pakkuma elu edendamise võimalusi: seal võis hästi teenida, sinna võis saada elamispinna. Kui Ruttar oli Mats Traadi 1973. aasta romaanis kolhoosis kui lõksus, siis Traadi 1980. aasta romaani „Rippsild” peategelane Ola otsustab vastu võtta kolhoosi klubijuhataja koha, sest sellega käis kaasas uue elu alustamise väljavaade, lasteaiakoht lapsele ja erakordne luksus – kolmetoaline korter senise ühiskorteri asemel. Sellegipoolest, kuigi mitmed Eesti NSV ühismajandid jõudsid hiljem jõukale järjele, ei taastanud need paigad kultuurilistes kujutelmades oma mainet kunagi lõplikult. „Rippsilla” Ola läheb kolhoosi tööle mitte sisevaimustusega, vaid vajaduse sunnil, ja arutleb ise samas, kas ta oli oma

⁶ Samalaadsed protsessid toimusid kõikjal üle Nõukogude Liidu. Kollektiviseerimisest Eesti NSV-s annab põhjaliku ülevaate Feest 2007.

⁷ Eesti Rahva Muuseumi 1993. aasta küsitluse „Kodu ja pere” ja 1996. aasta küsitluse „Asjad minu elus” vastustes leidub mitmeid kirjeldusi nõukogudeaegsest elust asuniku- või põlistalus: nt Alice (sünd 1903) elas rehielamus (ERM KV 805:17/207–215), Evi (sünd 1925) ümarpalkidest talumajas keset suuri metsi (ERM KV 805:18/216–231).

⁸ Romaan lõpeb siiski (pealtnäha) lootusrikkal noodil: kolhoosile on tellitud elektripump, samal ajal tunneb lugeja romaani lõpuks, et seda on liiga vähe ja see tuleb liiga hilja, et leevendada Ruttari (ja lugeja) üleüldist pettumust.

elus kunagi päriselt vaba. Ola rändab ajas tagasi kolhoosieelsesse lapsepõlve: „Olin vaba, kui ema elas ja rukis oli hakis. See oli veel enne kolhoose. Rukki-hakid olid kingul reas ja päike paistis ning niidukaelal rohetas ädal ja rehepeksumas in undas talus.” (Traat 1979: 126–127)

1980. aastatel ehitati kolhoosides mitmeid arhitektuuriliselt tähelepanuväärseid komplekse (Kalm 2013: 435–438), ent need keskused ei kujunenud ihaldusväärsedeks elupaikadeks, millele kultuurilistes kujutelmades võinuks omistada kaheldamatut positiivset väärtust. Kolhoosikeskustes jäi puudu isegi kõige põhilisemast maal oleku tundest: nõukogude kolhoosikultuuri eesmärgiks oli kaotada erinevus maa ja linna vahel, kolhoositöotajatele ehitati kortermaju ja linnalikud kolhoosikeskused muutusid normiks (Rausing 2004). Siiski ei olnud kolhoosi- või sovhoosikeskused tingimata läbinisti nõukogulikud kohad: Eesti maastikes püsisid edasi (ja püsivad ikka veel) eri ajastute lademed, mõisa- ning vabariigiaegsed ehitised säilisid mitmel pool, kandes küll ajastukohaseid funktsioone, ent lisades kohalike elanike tajuvälja ambivalenti. Näiteks Margus Vihalema Lustivere kolhoosikeskuse kirjelduses (1980. aastatest) näeme mõisaaegsete ja uuemate hoonete kooslust:

[...] endises mõisa meiereis paiknev kolhoosikontor, uusgooti stiilis endine mõisahäärber (kus nõukogude ajal asus kohalik haigla-sanatoorium, olin seal korra kopsupõletikuga ravilgi) ja seda ümbritsev mõisapark; suur ja üsna korratu töökodade ala, selle taga vanade kruusakarjääride ala, mis pakkus seiklusrõõmu ja samal ajal oli mahajäetud ja veidi kõhegi; hajusalt paiknev lautade kompleks, kuhu kuulus kuivati ning veel mitmeid hooneid. (Vihalem 2019: 148–149)

Keskuse elanikud võisid hilisnõukogude ajal olla oma eluoluga üsna rahul – nii mäletab näiteks Astrid Tuisk oma lapsepõlve 1970.–1980. aastate kolhoosikeskuses helgetes värvides, sealne ümbrus oli tema sõnutsi „lastele lausa paradiis” (Tuisk 2019: 132). Kirsti (sünd 1976) meenutab samuti lapsepõlve sovhoosikeskuses, mis oli kujunenud endise mõisasüdame ümber, põnevaid mängukohti mõisapargis koos tiikide ja saarekestega, aga ka uude kolmekorruselisse majja kolimisel saadud omaette tuba (e-kiri autorile 7. V 2019). Ent laiemale rahvuskultuuriliste kujutelmade tasandile kolhoosikeskuse paradiis ei jõudnud,⁹ eesti kirjanikud kirjeldasid pigem detailselt uutesse linnarajoonidesse kolimise õhinat ja uute paneellinnakute keskkonda.

Küll aga säilis kujutelm – või pastoraalne ideaal – sõjaeelsest talust kui idüllilisest ja maalähedasest paigast, kus elamine tagas otsekui ehedama eksistentsi. Nostalgiline igatsus taluelu järele omandas erilise rolli 1960. aastate lõpust alates; leedu kultuuris kõneldakse ajajärgu „rustikaalsest pöördest” (Davoliūtė 2014), samalaadsed protsessid said alguse ka Eestis, Lätis ning teistes kultuurides nii NSV Liidus kui ka väljaspool.¹⁰ Ühelt poolt oli tegu minevikku kuuluva kujuteldava autentsuse ihalusega, teiselt poolt säilis varasemast ajast pärit talumaastikel – vähemasti linnarahva silmis – omalaadne eluehdedus, mida oli võimalik suviti ka tegelikult kogeda. Talud said ihaldus-

⁹ Erandeid muidugi oli, näiteks Tallinna näidislinnavabrik-sovhoos oli üks 1980. aastate suuri ja laialt teatud edulugusid.

¹⁰ Krisztina Fehérváry osutab sarnastele protsessidele Ungaris (Fehérváry 2013: 5–6).

väärseks suvituskohaks, ajastukohaseks elueheduse mudeliks sai looduse, lihtsa eluviisi ja võimalikult „Eesti-aegse” elukeskkonna ühendus. Sellesse kombinatsiooni lisandusid aegamööda modernsed mugavused, külmkapp, elektripliit, radiaator, raadio, televiisor.

Unelmatel pole tarvis peret toita – nostalgilistes visioonides osutuvad esteetilised omadused praktilistest kaalukamaks. Ühe kõneka lausega meenutab Juta Pihlamägi oma (sõjas hävinud) lapsepõlvkodu rajamist: „Vanemad ehitasid Sooru maatükile taluhooned, mäenõlvale rajati saja õunapuuga aed, elumaja ümber istutati hulgaliselt elupuid ja lilli” (Pihlamägi 2003: 44). Pihlamägi ei loenda mitte kasvatatud põllukultuure, vaid mäletab puid ja lilli – nostalgilisest jutustusest jääb mulje, otsekui olnuks kodupaik ehitatud ennekoike ilule mõeldes. Hävinud sõjaeelne kodu toimis veel üksnes nostalgia allikana, mida ei koormanud materiaalsed mured.

Kristiina Ehin kirjeldab külaskäike vanaisa kodutallu:

Kevaditi tuli talle peale kange säina ja vimma isu. Siis sõitis ta Läänemaale mõnda tuttavasse rannakülla kalakaupa tegema. Sel teekonnal käidi ikka vaatamas ka tema metsa uppunud kodutalu – Ristemäe talu. Vanaisa seisis seal tikripõõsaste, pojengide ja kreegipuude vahel, mis olid kasvanud taluvaremetest läbi ja ulatasid talle poolde rinda. Ta seisis ja vaatas. [---]

Vanaisa vaatas ja õunapuud olid õisi täis. *Küll saab alles sügisel õunu, kui nüüd öökülma ei annaks, kui nüüd sooja piaks*, arutas ta. Iga kord, kui seal käisime, olid õunapuud ja kreegipuud õites. Õunu ja kreeke korjama ei tulnud aga keegi. Iga kord oli Ristemäel kevad. (Ehin 2013: 15)

Niisugused paigad nagu Ristemäe talu asusid unistuste ja tegelikkuse vahelises ebamugavas ruumis: endine elanik võis veel üksnes õite ilu imetleda, ja ikkagi uitas mõte puuviljasaagi juurde. Vanaisa igatses oma kaotatud kodu ning see igatsus avaldus märksa konkreetsemas himus värske kala järele. Otsekui oleks värskest kalast saanud kodu aseaine – kala oli vähemasti võimalik süüa ja seedida. Kodu aga oli korvamatult kadunud.

Kultuuriliste kujutelmade nostalgilised kihistused püsisid laiemas kultuurimälus visalt, ent nende jaoks, kel polnud enam püsivat sidet tegelike sõjaeelsete kodudega, hakkasid need kihistused irduma elu argipäevast. Sellest, mis kunagi oli olnud elava kultuuri tähtis osa, sai peatükk möödunud aegade nostalgilises narratiivis. Ent mitte ainult – võimalusi möödanikuga suhestuda leidis mitmeid. Vaadelgem lähemalt sõjaeelsete kodude edasikestmise viise – nii materiaalseid kui ka kultuurikujutelmade jagatuid – nende pilgu läbi, kes tulid linnast maale käima 1960.–1980. aastatel. Just seesugust vaadet kohtab enim hilisnõukogude perioodi ilukirjanduses.

Maakodud ja kodu-käijad

Hoolimata kadunud taluelu kujutletud võludest hakkasid nõukogude linnaelu modernsed (kuigi mitmeski mõttes piiratud) mugavused ja linlik elurütm kujundama Stalini ajale järgnenud aastakümnete kultuurilisi norme. Hando Runneli tuntud värsiread ütlevad: „Ei mullast sul olegi enam suurt lugu, / kui

kõndima õpid parkettide pääl, / säääl ununeb loodus ja loomise lugu / ja kõrva-dest kustub sul põldude häääl” (Runnel 1978: 49).¹¹ Runneli luuletus kinnistab linnastumisele haiglasliku tooni, linna kolinute sugu ähvardab kängumisoht, veelgi „värdjamaks” jäämine (Runnel 1978: 49) – nagu Tammsaaregi linna-romaanides, ilmneb ka siin linnastumine kui kultuuriline vaesumine: linnaelu on siin kujutatud mingis olulises mõttes puudulikuna.

Ent suvel linnastumisprotsess seiskus: maale saabusid lapsed ja lapselapsed,¹² kodu-käijad, nagu Runnel selle suhte tabavalt on sõnastanud.¹³ Linnalastele säilitasid sõjaeelsetes kodudes vanavanemate hoole all veedetud suved sideme mitte üksnes perekonna minevikuga, vaid ka traditsiooni-põhise elulaadiga. Kindlasti aitasid need maasuved hoida sidet sõjaeelse iseseisvusaja kultuuriliste hoiakute ja praktikatega.¹⁴ See oli üks nõukogude aja mälurežiime korraldavaid dünaamikaid: sellal kui vanemad hoidusid lastega kõnelemast Stalini ajal juhtunud,¹⁵ võisid vanavanemad jagada mälestusi nõukogude-eelsest ajast ning väljendada otseselt nõukogudevastaseid meeleolusid.¹⁶ Kui ka minevikust ei räägitud, kandus mingit laadi teadmine edasi Eesti ajast pärit mööbli, igapäevaste esemete, teistlaadi tajuilma kaudu.¹⁷ Mitu põlvkonda Baltimaade lastekirjanikke on kirjutanud maal vanaema juures veedetud suvedest; neid kanoonilisi lugusid nautisid ka need lapsed, kelle pered olid kaotanud sideme sõjaeelsete kodudega.¹⁸ Siin erinesid põliseestlaste

¹¹ Selle luuletuse laulis tuntuks ansambel Ruja.

¹² Aili Aarelaid paigutab laste suveks maale saatmise traditsiooni alguse Eestis 1930. aastatesse. Aarelaid ise meenutab, et tema emal maal sugulasi polnud, sestap üüris ema endale ja lapsele võõraste talus põõningutoa. (Aarelaid-Tart 2012: 143)

¹³ „Kodu-käija” on Runneli 1978. aasta luulekogu pealkiri, mis viitab linnaelaniku suhtele maakoduga. Runnel oli ka ise hakanud linnameheks ja maal kodu-käijaks. Siinne arutelu liigub teises suunas Leo Luksi samuti kodukäijateemalisest arutelust (Luks 2018). Luksi kodukäija on õovastav ja kummituslik; mina kasutan väljendust kodu-käija Runneli jälgedes ennekõike kodus käimise tähenduses; vt sama kasutust ka Talivee 2009. Selles tähenduses on kaasnev tunneteskaala mitmekesisem, kummituslik õhkkond on vaid üks võimalikke varjundeid. Luks analüüsib Runneli luuletust „Lähed kodust või tuled koju”, mis „püsib ebaõdususe piiril” (Luks 2018: 187): nälgunud kojutulijad ei ole teiste koduste jaoks justkui olemaski. Minu mulje järgi on selline kergelt õovastav kujutelm Runneli loomingus pigem erandlik.

¹⁴ Oma maalapikest hariti mitmel pool edasi sõjaeelset viisil. Raivo (sünd 1942) meenutab, et hobustki oli kolhoosist raske saada, traktorist rääkimata (intervjuu, juuli 2018). Mõnel pool aitas siiski traktor kartulivaod lahti ajada ja heina kokku vedada; väiksemal oma pere maalapil kaarutati heina sageli masina abita.

¹⁵ Uku Lember on sellise hoiaku sõnastanud eesti-vene segaperekondade kontekstis: „Üksikasjalikke teadmisi minevikust ei peetud väärtuslikuks kultuuriliseks kapitaliks” (Lember 2016: 179). Suhtumisi oli erinevaid, ent ilmselt domineeris hilisnõukogude ajal pigem keerulistest aegadest vaikimine.

¹⁶ Anu (sünd 1964) mäletab palju vanaema räägitud lugusid (intervjuud, juuli 2015, 2016). Vt ka Leena Kurvet-Käosaare mälestusi oma linnavanaemast (Kurvet-Käosaar 2019). Minu enda isapoolne vanatädi oli otseselt ja demonstriivselt vaenulik „vene võimu” suhtes, emapoolne vanatädi aga jutustas lastelaste palvel sageli Siberi-lugusid.

¹⁷ „Asjade ainulaadne keel võib aidata ületada kultuuridilemmasid ja võimaldada säilitada kultuuri järjepidevust,” kirjutab Anu Kannike (2005: 77).

¹⁸ Indrek Koffi lasteraamat „Kui ma oleksin vanaisa” annab tunnistust selle mudeli jätkuvast tähtsusest eesti kultuurilistes kujutelmades. Koffi raamatus kujutleb väike poiss end just nimelt niisuguse maavanaisana, kelle pool elab suvel terve hulk lapselapsi (Koff 2013). Loo inspiratsiooniallikaks on Koffi enda vanaisa ja hilisnõukogude ajal maal veedetud lapsepõlvesuved.

elustiilid ja kujutelmad nõukogudeaegsete uusasukate omadest, kelle jaoks oli kommunismiehitus alanud 1920. aastatel ning kel elav side varasemate traditsioonidega oli hilisnõukogude perioodiks kas katkenud või oluliselt nõrgenenud.

Sõjaeelset ajast pärit kodudes segunesid mälestused iseseisvuse ajast, stalinismiajastu traumade jäljed, aga ka nõukogude perioodi argised asjad (värske ajaleht laual). Need olid kodud, kus mineviku jätkuvat kohalolu oli tunda nii vanaemade mälestuste kui ka sõjaeelsete materiaalsete objektide kaudu. Mujalt tulnutele tundus, otsekui poleks need paigad kehtiva ühiskonnakorraga sünkroonsed. Samal ajal ei peaks seda olukorda liigselt romantiseerima: sõjaeelseid kodusid ei pruukinud vahetud omanikud tingimata näha nostalgilise pilguga. Lagunevatest majadest oli saanud ka probleem – kuidas leida ehitusmaterjali lekkiva katuse parandamiseks? Mis siis, kui seinapalgid on läbi mädanenud? Nostalgilise kihistuse võisid enda alla matta uuema aja praktilised vajadused. Raivo (snd 1942) meenutab, kuidas maale tädi juurde jõudes ootas ees nimekiri tegemist vajavatest töödest ja tädi oli muidugi sügavalt puudutatud, kui noor abielupaar otsustas endale osta suvekoduks omaenda maamaja, selle asemel et suved tädi juures veeta (intervjuu, juuli 2018). Samal ajal võisid intensiivsed lühiajalised töörügamised pakkuda ka siirast rahuldust – töö sai ära tehtud. Jaan Kruusvalli novell „Ühe inimese päevik” kirjeldab külaskäiku maale kui omalaadset maskuliinsuse pühitsust, kus mees ajab jõuliselt korda lahendamist ootavad probleemid, riisub heina kokku, löikab hobusel kabjad, püüab vankrit parandada – teeb ära uskumatu hulga töid, samal ajal kui naispere ahhetab ja teenindab tagaplaanil. „Mulle töö meeldis. Meeldis isegi see, kuidas higi voolas. Las aurub organismist viin ja nikotiin, mõtlesin ma. Öhtul paneb ämm jälle pekki pannile, mis nii elul viga.” (Kruusvall 1973: 99–100)¹⁹

Suurem osa nõukogude-eelseid kodusid püsis nõukogude perioodi jooksul suhteliselt muutumatuna. Tihtipeale tehti vaid kõige hädapärasemaid parandustöid – üksnes sedavõrd, et maja kokku ei variseks, kuna majaomanike jõupingutused nurjas alatasa ehitusmaterjalide nappus. „Vanad talumajad olid ettekavatsematult traditsioonilised, neid oli hoitud muutumatuna läbi nõukogude aastate vaesuse ning need moodustasid jõulise kontrasti moodsate, kuigi samavõrd hooletusse jäetud kortermajadega külakeskuses,” kirjeldab Sigrid Rausing (2004: 10).²⁰ Nende jaoks, kes saabusid külla linnade uusrajoonidest, mõjusid talumajad nõukogude-eelse mineviku kehvasti hooldatud monumentidena.

Sõjaeelsed kodud olid mõistagi dünaamilised paigad, kus kõikvõimalike „kummitavate” mälupiltide tähendused ajapikku muutusid. Uued kogemused ladestusid minevikutraumade peale. Väljasurevas külas asuva vana talumaja ostsid linnaelanikud, kes ei tahtnud selle minevikust midagi teada. Elavast külast sai vaikne suvituskoht, mille uued asukad pärisid küll järjepidevuse tunde, ent ilma ajaloo ebakodususeta. Jaan Kruusvalli novellis „Sortsi leib” (1973) veedab Antu nädalaid ühes seesuguses külas, õe äsja ostetud ja pooleldi

¹⁹ Minategelane elab linnas kergekoelist, alkoholirohket, eetiliselt üsnagi küsitavat elu. Lugeja ei suuda uljast töörügamist päris tõsiselt võtta, kolhoosi hooletusse jäetud hobuse kapjade lõikamise stseen aga toob loosse soojust ja hoolivust.

²⁰ Sigrid Rausing tegi Eesti külades välitöid aastail 1993–1994.

lagunenud majas; küla püsielanikest on alles vaid Meeta, Antu kaugelt sugu-lane. Meeta töötab hommikust õhtuni, Antu kõnnib ringi ja jälgib suvitajaid:

Kõik need võõrad inimesed olid kõvad kalamehed: nad pidasid meres põhja-õngi sees ja loopisid karidel lanti. Naised aga käisid lastega marjul: korjasid maasikaid ja mustikaid. Neil kõigil oli oma kindel tegevus. [...] Neil teistel inimestel olid väikesed raadiod, mis üürgasid rannas kividel ja pilliroos. (Kruusvall 1973: 74)

Antu vaatab võõraid eemalt. Tal endal pole maal kaasas ei raadiot, ajalehti ega raamatuid, ta lebab rannas, ujub, jalutab, aitab Meetat, matab hobuse, ronib kirikutorni. Aegamööda sulab ta üha rohkem kokku mere ja maastikuga:

Ta keeras end selili. Lained löid tal üle pea ja suhu tungis soolast vett. Ta sülit-
tas selle jälle välja. Suur meri õõtsus tema keha all ja selles oli tunda ookeani
hingamist ning jõudu. See oli suur vesi. Siis ta sukeldus. Põhjani oli mitu meet-
rit. Kui ta mööda põhja ujus, paitasid vetikad ta kõhtu. Ta nägi suurt kivi-
kammeljat. Nagu välk sööstis see tema eest minema. (Kruusvall 1973: 77)

Antu tunneb ennast tugevamana ja puhtamana (Kruusvall 1973: 87). Loo-
duse, maaelu puhastav ja elustav mõju – see oli üks olulisi ajastu kujutelmi,
kõrvuti teise, mõnevõrra iroonilise vaatega suvitajatesse, kes seda puhtust
ja eluärksust on taga otsima tulnud, aga samal ajal veavad endaga kaasa
maal ülearusena mõjuvat linlikku modernsust, millest nad enam vabaneda
ei suuda. Antu tüüpi „tegelikult ka elustunud” tegelased on tihtipeale mingit
jätkuvusliini pidi maakohaga seotud: Antu vanemad on maetud sinnasamasse
kalmistule. Taluelu ja -inimeste eluehedus kõrvuti linnavurlede poosetami-
sega – selle vastanduse mängisid kuulsaks Ervin Abel, Lia Laats, Karl Kal-
kun jt filmis „Siin me oleme”, kus poosekas linnamaadam ja tema kuulekas
abikaasa saabuvad Muhumaale puhta looduse rüppe puhkama. Film põhines
Juhan Smuuli kogu „Muhu monoloogid” (1968) juttudel²¹ – suvitajate ja maa-
või saarerahva vastandus ning linnainimeste puutumatu looduse ihalus (ja
selle naljaks pööramine) ulatus tagasi vähemalt 1960. aastatesse.

Teine levinud tolaegne maakodu kujutelm suutis täiesti kustutada nõu-
koguliku modernsuse, unustada traktorid, joodikud, linna, ja kirjutada maast
ajatus vaimulaadis, luues inimese, töö ja maa poetiseeritud ühenduse. Selle
laadi meistriks sai Hando Runnel. Tema luuletuste viisistuste kaudu levis see
laialt rahva teadvusse, ehk teisipidi – kuna Runnel tabas midagi olulist ajastu
igatsuste ja unistuste tasandilt, said tema luuletuste viisistustest ajastu
hitid.²² Runneli 1978. aasta 200-leheküljelises koondkogus „Kodu-käija” leidub
vaevalt paar viidet muutustele maaelus. Valdav on ajatu maa- ja kodukujutus,

²¹ Film valmis 1978. aastal, esilinastus toimus 1979. aasta 1. jaanuaril. Film on
vandatud Smuuli monoloogi „Suvitajad” ainetel, ent materjali on ammutatud ka teistest
„Muhu monoloogidest”.

²² Jaan Kaplinski hilisnõukogude aja luule pakub torelda kontrasti oma elukujutuse
lihtsusega ja rõhutatult argise väljenduslaadiga, millele vahel liitub kosmiline mõõde:
„Õösel kusel käies / nägin esimest korda linnuteed” (Kaplinski 1985: 89). Kaplinski luule
kodukujutuse analüüsi vt Soovik 2013, 2015.

rusked piimakarjad, künnivaod, herneaed, lepestikud, lambad tallis, talulaut, savikauss ja hapnev piim, laste lumivalged saunasärgid, kaltsukangad põrandal, kirikukellad – kõik kokku „ikka see talutare” (Runnel 1978: 65).²³ Ehk üks tabavamaid jätkuvuse väljendusi leidub luuletuses „Üks naine lehmaga läks üle mäe” (varem avaldatud 1967. aasta kogus „Laulud tüdrukuga”):

Üks naine lehmaga läks üle mäe,
Nii aastaid läks, nii läheb iga päev.
Ja tõusku luik või tähelaev,
ei unune see lihtne maine vaev –
üks naine lehmaga läks üle mäe.
(Runnel 1978: 74)²⁴

Müütilisele maamudelile võis teisel lisanduda ka kahetsust ja distantsti – tõdemust, et see maailm on nüüdseks kadunud. Runneli luules leidub ka seesuguseid meeleolusid, ent ehk kõnekamalt ja mitmekihilisemalt võtab hääbumise ja kao teema kokku Mati Undi visioon surevast talust. 1973. aasta lühipala „Igavesti surev talu” on undilikult mitmekihiline. Siin on talu, mis jääb igaveseks surema, aga ei sure kunagi lõplikult – aastad mööduvad, talu sureb endiselt. Minajutustaja jalutab majas ringi kui „laiba kõhus, surnu sise-muses” – või ehk maja siiski hingab veel, nagu elusad majad hingavad? Minajutustaja kujutab ette filmitegemist talu lõppematust suremisest: „Päike tõuseks ja läheks looja, rohi tärkaks ja koltuks, lumi sajak ja sulaks, aga surev talu oleks oma suremises surematu, ja sellega oleks ometi kord tõestatud, et protsess on üheaegselt liikumine ja paigalseis” (Unt 1985: 185). Surevat talu pole siin idealiseeritud: talus oli elanud joodik, ruumid on haisvad ja hallitanud, minajutustaja ise linnainimene, kelle esteetilis-filosoofiline huvi sureva talu vastu on nostalgiaist vaba. „Mina elan linnades,” teatab jutustajahääl, distantseerudes „kolcast”, kus ta ülemäära aega veeta ei kavatse (Unt 1985: 185).

Undi eneseteadliku minajutustaja pilk oli enesekindlalt eemalolev ja võis sellisena mõjuda võõristavalt elitaarsena, ent jutustus avaldas siiski ka paljude seisukohta: sureb jah, aga see on võõras surm; mul pole siin muud teha kui hääbumist kaameraga jäädvustada. Runneli 1970. aastate luulest leiame aga ka üleskutse kadunu ja käest lastu uuesti ellu äratamiseks. Las noored tulla ja alustada uuesti: „Oh tule noor ja tugev mees / [---] / Tee veskikivid teravaks, / löö aknad puhtaks, säravaks, / küll tuleb rahvas rõõmuga / siis kõrge veskikoormaga.” (Runnel 1978: 75)²⁵

Tõsi, Runneli luuletuse võtab kokku esimese salmi, mahajäetud veski kujutuse kordus, andes nii aimu, et eelnenud kutse jäi vastusetu. Luuletuse populaarseks saanud viisistuses aga korratakse lõpus „oh tule noor ja tugev

²³ Varasemates kogudes on viiteid kolhoosiajale rohkem, „Kodu-käija” valikust on need kõrvale jäetud.

²⁴ Elle-Mari Talivee on osutanud Runneli luuletuste maakujutuse tsüklilisusele (Talivee 2009). Selles luuletuses ilmneb tööpoolest eluringi tsüklilisus selgesti. Minu lugejakogemus seda siiski Runneli maaluule keskse, pidevalt korduva tunnuseks ei tajunud, pigem lugesin maaelupilte kui igavest olevikku: aeg ei liigu tuleviku suunas, vaid kristalliseerub eenduvates hetkedes ja stseenides.

²⁵ Varem ilmunud kogus „Lauluraamat ehk mõõganeelaja ehk kurbade kaitseks” (1972).

mees”, nii et kõlama jääb üleskutse uuestisünnile. Seda kutset mõisteti 1980. aastatel nii sõnasõnaliselt (noored, tulge maale!) kui ka metafoorselt Eesti uuestisünni tähenduses.²⁶ Las noor mees tuleb ja paneb veskirattad veerema, las koorma kõrval kõndiv neid tuleb temaga veskisse elama – see on unistus „Tõe ja õiguse” alguslehekülgede stiilis: maa, töö ja koduse õnne ühendus. Selline visioon suutis 1980. aastatel leida laia kõlapinna ja saada ajastu rahvusluse üheks tuumkujutelmaks. Kuna see kujutelm seisis lahus modernse ajastu tegelikkusest, oli selge, et peale iseseisvumist pidi saabuma tagasilöökk ja pettumus.²⁷

Taluteema lõpetuseks tasub veel kord meelde tuletada, et mitte kõik talud ei jäänud tühjaks, mitte kõik lapsed ei kolinud linna elama. Elu perekonnatalus oli paljudele (ja on ikka veel ka XXI sajandil) endiselt argine enesest-mõistetavus, kuhu nõukogude ajal lisandus siiski ühismajandi tegelikkus.²⁸ Elu veeres oma argises loomulikkuses. Tehti tööd, elati. Sõjaeelsest ajast pärinevad kodud pakkusid jätkuvus- ja ühtekuuluvustunnet, arusaama kodust kui kestmisest, ja seda nii püsielanikele kui ka kodu-käijaile. Isiklikus vaates võisid need kodud asuda nii maal kui ka linnas. Rahvuslike, jagatud maakodukujutelmade hulgas troonis aga maa ja talukodu nostalgia, mis ühelt poolt seostus traumaatiliste muutustega, kolhooside rajamisega, küüditamistega, uue ühiskonnakorraldusega, teiselt poolt üldisema linnastumise ja modernsuse võidukäiguga, mis eesti kultuuriruumis oli alanud enne Teist maailmasõda. Vargamäe Andrese ajad olid möödas juba selleks ajaks, kui Indrek „Tõe ja õiguse” viiendas osas tagasi Vargamäele pöördus. Kujutelm jõudu andvast maast säilis siiski moderniseerumisele ja ühiskondlikele muutustele vaatamata – või ehk just reaktsioonina sotsiaalpoliitilistele protsessidele. 1960.–1980. aastatel võis luuletada ja laulda sellest, kuis üks naine lehmaga läheb üle mäe, olgugi et kolhoosipõldudel lõikasid vilja kombainid ja maailmaruumis vihisesid sputnikud. Ja nii ta oligi: üks naine lehmaga kõndis ikka veel varahommikuti heinamaale, olgugi et sealt edasi tuli suunduda kolhoosipõllule.

²⁶ Mäletan, kuis ma lapsena kuulasin neid lauluridu siira lootusega, et ehk keegi läheb ja teebki veski korda, mõtlemata, et enam pole kuskilt võtta neidki, kes koormaga veskile sõidaksid.

²⁷ Pettumus väljendus ikka veel kuulduvates süüdistustes, nagu oleks uus Eesti Vabariik hävitanud Eesti küla – otsekui oleks võimalik XX sajandi lõpul või XXI sajandil naasta XX sajandi alguse põllumajanduslike meetodite juurde. Kujutelm veskimehest, kes tuleb ja paneb asjad käima, elab edasi, viimasel paaril aastakümnel saab seda seostada ideega toota rohelist energiat: vt nt <https://kodus.ee/artikkel/maa-kus-aeg-seisab-ja-vesi-voolab-mooda> (9. V 2019).

²⁸ Eesti Rahva Muuseumi 1996. aasta küsitluslehe täitnute hulgas oli rohkelt neid, kes toona ikka veel elasid nõukogude-eelses maamajas: Lembit (snd 1924) elas 1930. aastatel ehitatud talus (ERM KV 811:7/123–135); Eha (snd 1926) elas paari sajandi vanuses rehielamus (ERM KV 813:121/57–88); Maarjus (snd 1981) elas „suures ja vanas majas” (ERM KV 805:1/11–16); Eva (snd 1982) elas talumajas (ERM KV 805:7/89–103); Ilmar (snd 1928) 1928. aastal ehitatud maamajas, mille ehitamisel oli eeskujuks kohalik uus koolimaja (ERM KV 805:12/142–158) jne.

Käsitajalised allikad

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

KV – Korrespondentide vastused. 1996. Asjad minu elus.

Oras, Rein, Oras, Anne 2013. Kodu loomine nõukogude ajal. Digitaalne käsikiri perekonna ja artikli autori valduses.

Intervjuud

Raivo (nimi muudetud, snd 1942). Juuli 2018.

Anu (snd 1964). Juuli 2015, 2016.

Kirsti (snd 1976). E-kiri autorile 7. V 2019.

Kirjandus

Aarelaid-Tart, Aili 2012. Nõukogude aeg nähtuna erinevate mälu kogukondade silmade läbi. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 18, lk 142–158.

Annus, Epp 2016. Armastusest. Tõerežiimid, kultuurilised kujutelmad ja kehaline ilmakogemus. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 17–18, lk 124–139.

Annus, Epp 2019. Sotsikolonialism Eesti NSV-s. Võim, kultuur, argielu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (ilmumas).

Annus, Epp, Melts, Brita (koost) 2019. Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Tallinn: EKSA.

Crowley, David, Reid, Susan E. 2002. Socialist spaces: Sites of everyday life in the Eastern bloc. – *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Toim D. Crowley, S. E. Reid. Oxford–New York: Berg, lk 1–22.

Davoliūtė, Violeta 2014. The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War. London–New York: Routledge.

Davoliūtė, Violeta 2016. The Sovietization of Lithuania after WWII: Modernization, transculturation and the Lettered City. – *Journal of Baltic Studies*, kd 47, nr 1, lk 49–63.

Ehin, Kristiina 2013. Paleontoloogi päevaraamat. (Aja lugu.) Tartu: Petrone Print.

Eppner, Luule 2019. Kaks lapsepõlvkodu. – Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 39–54.

Feest, David 2007. Zwangskollektivierung im Baltikum: Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953. Köln: Böhlau.

Fehérváry, Krisztina 2013. Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary. Indiana University Press.

Kalm, Mart 2013. Modernistliku ehitatud keskkonna kujunemine (1955–1960. aastad). – Eesti kunsti ajalugu 6, I osa. 1940–1991. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 414–438.

Kannike, Anu 2005. Privaatsuse otsinguil. Üksikisiku strateegiad ja kultuuri muutused Nõukogude Eestis. – *Võistlevad õnned. Elukeskkond külma sõja perioodil. Constructed Happiness. Domestic Environment in the Cold War Era*.

- (Eesti Kunstiakadeemia toimetised 16.) Koost Mart Kalm, Ingrid Ruudi. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kunstiteaduse instituut, lk 77–83.
- Kaplinski, Jaan 1985. Õhtu toob tagasi kõik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Koff, Indrek 2013. Kui ma oleksin vanaisa. Tallinn: Päike ja Pilv.
- Kruusvall, Jaan 1973. Armastuse esimene pool. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Memme ja Taadi maailmad. – Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 60–73.
- Lacan, Jacques 1966. Le Stade du Miroir comme Formateur de la Fonction du Je. – J. Lacan, *Écrits*. Paris: Seuil, lk 93–100.
- Lember, Uku 2016. Inter-generational transmission of pasts in late Soviet Estonia: Oral history perspective in inter-marriage setting. – *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*. (Approaches to Culture Theory 5.) Toim Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp. Tartu: University of Tartu Press, lk 159–187.
- Luik, Viivi 1985. Seitsmes rahuokevad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luks, Leo 2018. Ebaõdus kojutulek eesti kirjanduses. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 177–198.
- Mirov, Boris 1968. Kodukultuurist. – *Kunst ja Kodu*, nr 3, lk 1–3.
- Pihlamägi, Jutta 2003. Jutta Pihlamägi. Sünniaasta 1927. – *Eesti rahva elulood*. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, lk 44–54.
- Rausing, Sigrid 2004. History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm. Oxford: Oxford University Press.
- Runnel, Hando 1978. Kodu-käija. Tallinn: Eesti Raamat.
- Saat, Mari 1990. Võlu ja vaim. Tallinn: Õllu.
- Soovik, Ene-Reet 2013. Kodu käsitletud Jaan Kaplinski luules. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 12, lk 91–105.
- Soovik, Ene-Reet 2015. Kodukoht ja teeidimine. Kaplinski kirjutatust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 73–87.
- Talivee, Elle-Mari 2009. Minek maalt linna. Kodu-käija staatus. – *Minemise pidevus ja astumise katkendlikkus*. Hando Runnel 70. Toim Õnne Kepp, Elo Lindsalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 53–64.
- Tammsaare, A. H. 1981 [1926]. Tõde ja õigus. I. – A. H. Tammsaare, *Kogutud teosed* 6. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, Mats 1973. Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, Mats 1979. Rippsild. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tuisk, Astrid 2019. Minu lapsepõlvkodu ja kodutunne. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad*. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 132–139.
- Unt, Mati 1985. Igavesti surev talu. – M. Unt, *Valitud teosed* 2. Tallinn: Eesti Raamat, lk 184–185.
- Vihalem, Margus 2019. Ühe minevikuutoopia tähendusväljast. *Kodukogemus nõukogude ühismajandis*. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad*. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 143–151.
- Viik, Tõnu 2003. Tõnu Viik. Sünniaasta 1939. – *Eesti rahva elulood*. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, lk 263–278.
- Viires, Ants, Vunder, Elle 1998 (toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Young, Iris Marion 2001. House and home: Feminist variations on a theme. – Feminist Interpretations of Martin Heidegger. Toim Nancy Holland, Patricia Huntington. University Park: Pennsylvania State University Press, lk 252–288.

Epp Annus (sünd 1969), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur (Vanemuise 14, 51003 Tartu), epp.annus@gmail.com

Countryside homes in the Estonian SSR: cultural imaginaries and quotidian life

Keywords: Estonian Soviet era literature, Hando Runnel, sense of self, kolkhoz, summer homes, Estonian life writing

The article is interested in the interconnection of cultural imaginaries and everyday materialities; these phenomena are explored in the context of commonly shared ideas about countryside home-life in Soviet Estonia. Based on Soviet-era fiction and poetry, and supported by life-writing and interviews, the essay outlines some basic strategies that are foregrounded in cultural imaginaries of the era: a nostalgic regard for the “authenticity” of pre-Soviet Estonian farm life, a belief in the salutary nature of countryside surroundings, and an ironical attitude towards summerhoming as it is performed by modern city dwellers.

The poetry of Hando Runnel, as it presented in the 200-page volume of his collected poetry *Kodu-käija* (A Visitor of One's Own Home, 1978), offers many images of countryside life, while references to Soviet style collectivized agriculture are notable for their absence in this oeuvre. Runnel's visions occasionally include, however, markers of urbanization and images of country people settling into cities – as well as their corollary: abandoned farm homes. Like many of Runnel's poems, his poem *Üks veski seisab vete pääl* (A Water Mill Stands over the Water) was adapted for a pop song lyric and gained huge popularity. In the 1980s, this poem came to represent dreams of a new beginning: the water mill is empty and abandoned, but the poetic voice calls for a “young and strong man” to come set it to work again, with a young maiden invited to share this home and this life with him. The call of this poem exemplifies the paradoxes of restoring the independent Estonian republic: the hope and desire was to restore the country and, with it, a way of life that had once existed. As the essay observes, however, such countryside ideals had already perished, even before WWII. Thus the longing to restore an “authentic” countryside life with its farmsteads and traditional small-scale agriculture was destined to bring disappointment. The restoration of national independence had no power, at this late stage of modernity, to bring to life these images of a premodern, idyllic world.

Epp Annus (b. 1969), PhD, Estonian Literary Museum (Vanemuise 14, 51003 Tartu), Senior Researcher, epp.annus@gmail.com

KOLHOOSIFOLKLOORI KOGUMINE JA UURIMINE VARAJASES EESTI NSV-S

KAISA LANGER

Elu uus ond üle kõegõ,
kolhoosikord ond kõegõ kaellim,
sestäp täna laolamõgi,
uuta elu ülistäme,
kolhoosi korda kiidamõ.¹

Nii lauldi 1950. aasta juulis rahvakunstiõhtul Pärnus. Kuigi laul lubas, et „Tervitusi tuomõ teile / Kihnu suarõlta kaugõlt”, oli see tegelikult pärnaka Kalev Raave kirjutatud ning hiljem Kihnu murrakusse tõlgitud. Laulu kohaselt ei tundnud kihnlased enam millestki puudust, nad olid oma elu peremehed ning tänu Stalinile ja parteile olid neil töötamiseks parimad vahendid. See kiitus uuele korrale arhiveeriti samal aastal folkloorina. Sääraste laulude ja muude kolhoosifolkloorina kogutud tekstide põhjal kirjeldas Heldur Niit ajalehes Sirp ja Vasar kolhoosifolkloori uue nähtusena, mis vägisi tähelepanu ja eluõigust nõuab (Niit 1950: 7).

Rahva seast kogutud laulud, jutud ja ütlused, mis näitasid kolhoosikorra eeliseid, võimaldasid rahvaluuleteadusel kinnitada enda kasu uuele korrale. 1949. aastal toimunud põllumajanduse massilise kollektiviseerimise järel (vt nt Jääts 2004: 138–139), stalinismi kõrgajal otsisid eesti folkloristid poliitilisel tellimusel kolhoose kirjeldavat folkloori: selle jaoks korraldati 1950. aastate alguses tudengite välitööpraktikaid ja kolhoose külastasid rahvaluuleteadlased. Artiklis vaatlen materjale, mis arhiveeriti kolhoosifolkloorina, ja osutan säärase rahvaluule leidmise raskustele kollektiviseerimisjärgses külaühiskonnas. Tutvustan praktilisi ja teoreetilisi vastuolusid, mis tekkisid värsketes kolhoosides positiivse ja nõukogudemeelse folkloori otsimisel – just sellisena tuli eesti rahvaluulet esitada nii kodumaises ajakirjanduses kui ka üleliidulistel teadusüritustel.

Artikli allikaks on rahvaluulekogude kõrval folkloristide diskussioonikoosolekute protokollid. Koosolekud, mida sageli asutustevaheliselt korraldati, näitavad, kuidas kolhoosifolkloor ja laiemalt nõukogude rahvaluule said neil aastatel folkloristika huviobjektiks, kuidas muutusid mõistekasutus ning senised seisukohad uurimismaterjali leidmise ja loomise osas. Vaatlen ka seda, kuidas esitleti uut rahvaluulet ajakirjanduses ja kooliõpikutes.

Repressseeritud või maalt lahkunud kolleegid, uued eesmärgid ja nõuded kogumisele ning uurimistöole, senise teadustöö ümberhindamine, arhiivina tsenseerimine, vajadus orienteeruda venekeelses teaduslikus ja ideoloogilises kirjanduses ning oma töö kaudu nõukogude ideoloogia popularisee-

¹ EKM ERA, KKI 12, 519/23 (19) < Pärnu linn – Ellen Niit < Kalev Raave, Sinaida Saar (1950).

rimine – see kõik iseloomustas Teise maailmasõja järel valitsenud uut reaalsust, kus oma ametil tööd jätkavatel ja alustavatel folkloristidel, nagu ka teistel (rahvus)teaduste esindajatel, oli keeruline leida õiget suunda.² Eesti folkloristika meetodid, uurimis- ja kogumissuunad³ joondusid stalinismiperioodil nõukogude mudelite järgi. Seni oli eesti rahvaluuleteadlastel nõukogude folkloristikaga olnud vähe kokkupuuteid ja uue paradigmaga kohanemine võttis mitu aastat. Filosoofilised ideed, poliitiline võim ja teaduslikud argumendid olid Nõukogude süsteemis uurimistöös ja selle korralduses üksteisega läbi põimunud (Pollock 2006: 13–14). Nõukogude teadus pidi täitma kommunistliku partei eesmäärke, olema patriootlik ja praktiline (Krementsov 1997: 220). Teaduse politiseeritus väljendus muu hulgas ka selles, et Nõukogude Liidus olid teadlased sageli osa riiklikust kontrolliaparatuurist (Krementsov 1997: 5).

Nõukogude Liidus polnud folkloristika esimesel kümnel aastal pärast oktoobrirevolutsiooni kuigi suure ideoloogilise ega poliitilise mõju all – seda on nimetatud lausa rahvaluuleteaduse kuldajaks (Oinas 1973: 45). Mõnikord kirjeldati folkloori eelneva sotsiaalse korra kasutu jäänukina (Miller 1990: 6). Oli vähe viise, kuidas rahvaluulet sai nõukogude ühiskonna ülesehitamisel rakendada – „kasutu” uurimismaterjal tähendas, et folkloristika oli teadusena marginaalne. Nõukogude teadlaskonnal oli kuni 1930. aastate alguseni uurimistöös suhteliselt palju vabadusi, näiteks olid võimalikud kontaktid välismaa kolleegidega. 1931. aastast alates olid aga teaduslike uurimistööde plaanid partei kontrolli all (Pollock 2006: 4). Ka folkloristika tähendus muutus 1930. aastate alguses, mil Nõukogude Liidus toimusid mitmed diskussioonid rahvaluule määratlemise üle: rahvaluulena otsustati näha kirjalikke, näiteks seinalehtede materjale ning tekste, mille loomisele folkloristid on kaasa aidanud (Howell 1992: 260, 284). 1933. aastal algas suuremates kirjandusajakirjades kampaania folkloori kogumise ja uurimise toetuseks. Mõjukas nõukogude vene folklorist Juri Sokolov määratles 1934. aastal folkloristika kirjandusteaduse alaosana (Miller 1990: 9) ning edaspidi uuritigi rahvaluulet selles võtmes; rahvajutustajatest ja -laulukutest võisid saada Nõukogude Kirjanike Liidu liikmed (Oinas 1973: 52).

Murranguks oli Maksim Gorki kõne 1934. aastal esimesel üleliidulisel nõukogude kirjanike kongressil (Gorky 1977), kus ta väitis, et rahvaluule kirjeldab optimistlikus laadis rahvamasside püüdlusi parema elu poole, ja rõhutas rahvaluuleliste allikate väärtust sotsiaalsete suhete uurimisel. Gorki kõne näitas poliitikutele folkloori potentsiaali propagandavahendina ja sellest alates oli rahvaluulekogumisel tugev riiklik toetus. Folkloristika ideoloogiline kasu nõukogude ühiskonnas oligi kõige paremini näha kaasaegse nõukogude folkloori kogumise kaudu. Laiemalt oli rahvaluule määratletud rahvamasside kunstilise loomunguna (Sokolov 1947 [1938]: 4), selle alaliigiks olevat nõu-

² Viimastel aastatel on ilmunud mitmed eesti folkloristikas stalinismiperioodil toimunud muutusi käsitlevad artiklid: Saarlo 2017a, 2017b, 2018, 2019; Kalkun, Oras 2018; Kulasalu 2013, 2017.

³ Kasutan siinkohal mõistet *kogumine*, mida on Eestis rahvaluule talletamise kohta varemgi kasutatud. Täpsem oleks kasutada rahvaluule dokumenteerimise mõistet, kuid jään mõistekasutuse juurde, mida minu käsitletud perioodil kasutati nii folkloristide kui ka asjahuviliste seas. Lisaks polnud kolhoosifolkloori kirjanemise eesmärk mitte tollasest külaühikonnast võimalikult täpselt dokumenteeritud pildi saamine, vaid üksikute sobivate killukeste kokkukorjamine.

kogude folkloori defineeriti sisu ja laadi kaudu: nimetusega tähistati rahvaloomingut, mis kujutas positiivselt mitmesuguseid kaasaegseid nõukogulikke teemasid, nagu Suur Isamaasõda, töölised, revolutsioonid või kolhoosid. Veneemaal ning teistes liiduvabariikides koguti nõukogude folkloori alates 1930. aastatest. Folkloristide osalus rahvaluulena käsitletud tekstide loomisel oli eriti sage just nõukogude folkloori osas: folkloristid ja ka kirjanikud olid lauljatele ja jutustajatele abiks, nad tutvustasid fakte ja toimetasid tekste (Oinas 1973: 52).

Kui Eestist sai Nõukogude Liidu osa, pidi eesti rahvaluuleteadus kohanema nõukogude folkloristikaga, näiteks pakkuma materjali ajalooteadusele ja kunstidele. Esimestel nõukogude aastatel ilmunud artiklites ja ülevaadetes väitsid Eesti teadlased, et Eesti senine rahvaluulekogumine olla kõrvale jättnud mitmeid sotsiaalseid kihte puudutavat folkloori, ühiskonnakriitilist ja kaasaegset materjali (vt nt Kogumistöö... 1948: 5–6; Haberman 1949: 17–19). Muutuma pidid nii rahvaluule kogumise metoodika kui ka teemad. Need seisukohad rahvaluule kogumises ja uurimises said tõuke üleliidulistest teaduslikest üritustest. Seal anti suuniseid uurimissuundade ja meetodite kohta ning oodati eestlaste konverentsiettekandeid nõukogulikel teemadel (Saarlo 2018: 137). Kolhoosifolkloori kogumine Eestis sai alguse NSV Liidu Teaduste Akadeemia etnograafia instituudi teaduslikust sessioonist Moskvas 1950. aasta kevadel. Seal edastati eesti folkloristidele kaasaegse, näiteks kolhooside rahvaluule kogumise kõrval nõue juba kogutud rahvaluulet rohkem populariseerida ja folkloori loomist juhendada, näiteks kunstilise isetegevuse kaudu.⁴

Nõukogude rahvaluuleteaduse mõjul muutus rahvaluule mõiste ka Eestis. 1936. aastal oli Oskar Loorits defineerinud rahvaluulet kui suulise traditsioonina rahva mälus säilinud ja levinud vaimset loomingut, mille autoreid nimepidi harilikult ei teata (EE 1936). Stalinistlikul perioodil polnud suulisus ega anonüümsus rahvaluule määramisel enam olulised kriteeriumid. Ühel eesti rahvaluuleteadlaste diskussioonikoosolekul leiti, et lausa igasugune mitteprofessionaalne looming on rahvalooming ning seeläbi rahvaluuleteadlaste huviobjekt.⁵ Rahvaluuleks peeti niisiis ka üksikisikute loodud tekste, mille sisu ja laadi riiklikul nõudmisel suunati. Nõukogudeaegse rahvaluule uurijad on selliste tekstide kohta kasutanud pseudofolkloori mõistet: neid küll esitleti rahvaluulena, kuid sisuliselt oli tegu autoriloominguga (vt nt Miller 1990). Eestis arhiveeriti nõukogude folkloorina erisuguseid materjale, mida varasema määratluse järgi rahvaluuleks poleks peetud, näiteks harrastusluuletajate loomingut ja olustikukirjeldusi. Nende tekstide loomise ajendid ja nende seosed traditsioonilise rahvaluule tunnuste või motiividega on mitmekesised ja seetõttu ei vaatle ma neid halvustava kõlaga pseudofolkloori mõiste abil, vaid näitena, kuidas teadlased ja nende intervjuueeritud inimesed otsisid viise nõukogude diskursusega kohanemiseks.

Nõukogude Eestis toimus Teise maailmasõja järel sovetiseerimine küll institutsionaalsel tasandil, kuid selle täpsemad praktikad olid alles kujunemas. Folkloristikaga tegelesid esmalt kaks asutust: Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond⁶ ning Tartu Riikliku Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule

⁴ RA, ERA.R-2345.1.90, l 1.

⁵ EKM arhiiv, n 1, s 116, l 31.

⁶ Eesti Rahvaluule Arhiivi nimi aastatel 1940–1942 ja 1944–1995.

kateeder. Neile lisaks moodustati 1947. aastal Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI), millel oli rahvaluule sektor. Rahvaluuleteaduse tudengite kogutud materjalid olid esialgu teiste asutuste kogudes, 1950. aastal rajati kateedri enda folkloorifond. Esimestel sõjajärgsetel aastatel koguti nõukogude folkloori pigem juhuslike kampaaniatega. Näiteks 1946. aastal toimus maipühade tähistamiseks kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna liikmete vahel sotsialistlik võistlus Suure Isamaasõja folkloori kogumises.⁷ Säärased materjale laekus aga vähe. Suuremad muutused kogumismetoodikas leidsid aset 1948. aastal, mil Tartus toimus kaks museoloogilist konverentsi,⁸ kus folkloristid, etnoloogid ja keeleteadlased arutlesid materjali kogumise ja arhiveerimise üle. Rahvaluuleteaduse osas otsustati, et nii folkloristide kui ka korrespondentide kogumistöö peaks olema võimalikult kollektiivne. Sooviti uusi kaastöölisi, et leida materjali linnadest ja tööstusasulatest. Konverentsi otsused mõjutasid nii folkloristide korraldatud välitöid kui ka kaastööliste juhendamist.

Kas kolhoosist kogutud või kolhoosi kohta räägitud folkloor?

Nõukogude folkloori üheks alaliigiks oli kolhoosifolkloor, mille kogumine sai Eestis alata pärast ühismajandite moodustamist: 1948. aastal, enne massilist kollektiviseerimist avaldatud kogumistöö juhendis oli nõukogude rahvaluulena soovitatud koguda tööstuse, revolutsioonide, Suure Isamaasõja ja kaasaegse eluga seostuvaid materjale (Kogumistöö... 1948: 6). Juhendis on esile tõstetud põllumajanduslike kommete kogumise vajadust ning selles kontekstis on ka ühismajandeid põgusalt mainitud: „Maapidamise uued, kollektiivsed vormid kolhooside ja sovhooside näol toovad kaasa uusi kombeid ja tavasid, mida samuti tuleb jälgida ja kirjas jäädvustada” (Kogumistöö... 1948: 26). Mõned aastad hiljem olid 1948. aasta juhendi küsitluskavad aga „Nõukogude korrale iseloomulike kiirete edusammude tõttu” aegunud ja kaastööliste saadeti selle asemel hoopis mitmesuguseid muid küsitluskavu, muu hulgas kolhooside kohta (Lätt 1951), kuid kolhoosifolkloori saabus neilt siiski harva. Kui ühismajanditest kirjutati, siis pigem üldistes, kolhoosielu argipäeva kirjeldustes.⁹ Sellistest olustikukirjeldustest raskemini olid leitavad folkloristlikuks uurimiseks ja publitseerimiseks sobivad žanrid: laulud, vanasõnad, ütlused, mõistatused ja jutud.

Eestis rajati esimesed sovhoosid ehk riigimajandid juba 1940. aastal, kolhoosid ehk ühismajandid 1941. aastal. Sõjajärgselt loodi esimesed kolhoosid 1947. aastal. Kolhoosifolkloori käidi kogumas juba 1950. aasta suvel – siis oli see üliõpilaste välitööpraktika teema. Kolhoositraditsioonide kohta küsimine vaid aasta pärast massilist kollektiviseerimist viitas kolhooside ajatusele – folkloorikogumine aitas hiljutistele muutustele ajaloolist sügavust lisada. Kui varem tähendas rahvaluule enamasti midagi vana ja traditsioonilist, siis millegi rahvaluuleks nimetamine muutis selle ühtaegu ajalooliseks.

⁷ EKM ERA, EFAM, mapp „Tööplaanid, graafikud, aruanded”.

⁸ EKM arhiiv, n 1, s 112.

⁹ Näiteks EKM ERA, RKM I 1, 85/95 < Jöelähtme kihelkond – J. Grünthal (1950).

Kolhoosifolkloori täpne määratlus oli eesti folkloristide seas eri asutustes erinev. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas tähendas kolhoosifolkloor rahvaluulet, mille teemaks oli elu ühismajandis. KKI rahvaluule sektoris liigitati aga teemast hoolimata kolhoosifolklooriks kõik, mis kolhoosidest oli kogutud (sh näiteks pulmakombed, mardilaulud jne). Artiklis käsitlen kolhoosifolkloorina materjale, mida kolhooside kohta 1950. aastatel folklooriga tegelevates institutsioonides arhiveeriti, niisiis mitte kõiki ühismajandites toimunud kogumisretkedel jäädvustatud materjale. Kirjeldan rahvaluuletekstide kõrval seda, mida intervjueeritavad rääkisid üldistele kolhoosialastele küsimustele vastates: rahvaluulekogudesse on jõudnud ka palju kirjeldavat ja olustikulist materjali näiteks majandustegevuse ja harrastuskultuuri kohta. Oluline on märkida, et kolhoosides ja kolhooside kohta võis käibel olla mitmesugust rahvaluulet, mida folkloristidele ei esitatud või mida viimased kirja ei pannud. Rahvaluule peamiseks dokumenteerimisviisiks Teise maailmasõja järel olid kirjanekud ja välitööde käiku kirjeldavad kogumispäevikud. Need sündisid (enese)tsensuuri kontekstis: iga välitööline pidi ise otsustama, milline materjal ja mil viisil jõudis folkloorikõidetes ja seega potentsiaalsesse avalikku kasutusse. Intervjuude need osad, mis võisid kogujale või esitajale probleeme tekitada, sai lihtsalt maha vaikida. Seega ei anna artikkel ülevaadet rahvaluulest 1950. aastate alguse kolhoosikülas, vaid toonaste maaelanike vastustest folkloristide kolhoositeemalistele küsimustele – ning eelkõige sellest, mida folkloristid oma tähelepanekutest ja intervjuudest kirjanemise ja arhiveerimise jaoks sobivaks pidasid.

Kolhoosifolkloori kogusid eesti rahvaluuleteadlased stalinismiperioodil. Folkloristikale avaldatud poliitilise surve kõrgperioodil oli nõukogude folkloori kogumine ja uurimine folkloristide ellujäämisstrateegia, kohandumine. Kui oli võimalik leida ideoloogiaga sobivaid strateegiaid, mille abil sai nõukogude folkloori asemel tegeleda klassikaliste folkloorižanridega, tegid nad pigem seda (Saarlo 2018: 148). Stalini surma järel kritiseeris venekeelne teadlaskond mõningaid nõukogude folkloori žanre (Oinas 1973: 55–56), kuid diskussioonid sellise rahvaluule üle jätkusid veel 1960. aastate lõpuni ning vanemaid tekste avaldati uuesti kuni 1980. aastateni. (Panchenko 2012: 433) Ka Eestis lõppes nõukogude folkloori otsimine pärast Stalini surma, ehkki mõned kaastöölised saatsid nõukogulikke, sealhulgas kolhoosidega seostuvaid tekste arhiivile hiljemgi, mõndagi arhiveeriti, kuid neid sattus kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas ka arhiveerimata jäetud materjalide sekka.¹⁰ Rahvaluule uurimise ekspeditsioonid toimusid ka edaspidi maapiirkondades ja seega ühismajandites, kuid folkloristid ja tudengid ei jäädvustanud enam spetsiifiliselt kolhooside ega sovhoosidega seostuvat folkloori.

¹⁰ Kõiki rahvaluule osakonnale saadetud materjale ei arhiveeritud. Osa saadeti kaastööliste tagasi, mõned pandi aga kõrvale. Arhiveerimata jäetud materjalide seas on tekste, mille autentsuses folkloristid polnud veendunud, aga ka selliseid materjale, mis parajasti käibel olnud folkloori määratluse alla ei mahtunud. Ave Goršič (2019) on kirjeldanud arhiivi ülejääkidena neid materjale, mis polnud arhiveerimiseks piisavalt head, kuid olid äraviskamiseks siiski liiga väärtuslikud.

Nõukogude metoodikat järgivad välitööd

1948. aastal otsustati hakata rahvaluulet dokumenteerima kollektiivsemas laadis. Seniste üksi või kahekesi ettevõetud kogumismatkade asemel korraldati asutuste ja erialade ühisekspeditsioone (Oras 2008: 61). Kolhoosifolkloori kogusid folkloristid või tudengid siiski sageli üksi või kahekesi, kuid kolhooside kohta esitasid kogujad küsimusi ka mõnel suuremal ekspeditsioonil, näiteks 1951. aastal Helme kihelkonnas Riidajal toimunud KKI ja kirjandusmuuseumi ühisekspeditsioonil. Võimalusi rahvaluule kogumiseks pakkus peale selle nõukogude töökorraldus, mille kohaselt linnaelanikud pidid šefluse korras põllutöödel abiks käima. Näiteks Richard Viidalepp oli 1951. aasta sügisel kaks nädalat Vastseliina kolhoosides saagikoristusel abiks ning tegeles seal õhtuti rahvaluule kogumisega.¹¹

Uutes teemades orienteeruvate informantide leidmiseks otsiti kontakti kohalike ametnikega. Kui näiteks KKI 1951. aasta Setomaa ekspeditsioon uude kolhoosi jõudis, veetis Richard Viidalepp esimese päeva kolhoosikeskuses, kus ta sirvis koosolekute protokolle, vestles kontoriametnikega ja luges seinalehte.¹² Kui ka mõned tudengid said kolhooside kohta infot kohalikult täitevkomiteelt,¹³ siis teised kogujad ei saanud võimudelt alati oodatud abi: „Hommikupoolikul veendume, et sadama hakkab alati just siis, kui meie läheme välja, ja et täitevkomiteega asjaajamine on ajaraisk.”¹⁴ Ametiasutusi oli tarvis külastada elukoha registreerimiseks ning komandeeringuaruannete kinnitamiseks, kuid ametnike ja kolhoosi juhtkonna intervjuerimine oli vajalik ka tudengite välitööpraktika aluseks olnud kolhoosifolkloori küsitluskava tõttu, sest see algas küsimustega kolhoosi majandusliku edasijõudmise kohta. Mõnel korral satuti jutuka esimehe või arveametniku juurde, kes arvude, protsentide ja tabelite juurest edasi minna ei tahtnudki,¹⁵ teinekord olid asjaosalised ehmatanud, et statistilisi andmeid tuleb esitada võõrastele inimestele.¹⁶ Üks kolhoosijuht ütles, et tal pole rahvaluuleks aega.¹⁷ Küsitluskava abil kirjeldati kolhooside hoonestust ja punanurki, raamatukogusid ja ajalehtede tellimist, aga folkloori uuriti ka kitsamas mõttes kui suulises traditsioonis levivat vaimset kultuuri. Kogumisjuhendi järgi oli vajalik, et kogujad teeksid intervjuude kõrval ise tähelepanekuid. Need kajastusid enamasti kogumispäevikutes.

Kolhoosifolkloori koguti mitmel pool, rohkem materjale on Kesk-Eestist, Pärnumaalt ja Setomaalt. Asutustevahelisel koosolekul, kus analüüsiti 1951. aastal Moskvast toimunud üleliidulise etnograafide konverentsi seisukohti, otsustasid folkloristid, et eelkõige tuleks koguda eesrindlikes kolhoosides ja tehastes, sest seal olla „kasvatuslikult paremat materjali”.¹⁸ Viidalepp oli seda printsiipi juba varem Nõo ja Torma kandi kolhoose külastades järginud,¹⁹

¹¹ EKM ERA, KKI 17, 317 < Vastseliina rajoon – Richard Viidalepp (1951).

¹² EKM ERA, KKI 17, 275 < Vastseliina rajoon – Richard Viidalepp (1951).

¹³ Nt EKM ERA, KKI 12, 344 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

¹⁴ EKM ERA, KKI 13, 272 < Põltsamaa kihelkond – Maret Jäger (1950).

¹⁵ EKM ERA, KKI 22, 22/3 < Jõhvi rajoon – Loreida Raudsep (1955).

¹⁶ EKM ERA, KKI 12, 273 < Simuna kihelkond – Virve Murumaa, Ülo Tedre (1950).

¹⁷ EKM ERA, KKI 13, 271 < Põltsamaa kihelkond – Maret Jäger (1950).

¹⁸ RA, ERA.R-2345.1.90, l 8.

¹⁹ EKM ERA, KKI 16, 407/96 < Elva ja Mustvee rajoon – Richard Viidalepp (1950).

tudengid olid aga 1950. ja 1951. aastal oma välitööpraktikaks valitud piirkondades külastanud kõiki kolhoose, mitte vaid silmapaistvaid, nii ei saanud sellest nõukogude kolleegide soovitusel reegliti.

Uue korra kiitus kirjeldustes ja lauludes

Folkloorikogudesse jõudnud tekstide levinud teema oli parem elu nõukogude korra tingimustes. Oli positiivses laadis laule ja vanasõnu elust ühismajandis, kolhoositahtpäevade tähistamise kirjeldusi. Kolhoosis on piisavalt leiba,²⁰ töölised näevad kõvasti vaeva, kuid saavad ka head palka.²¹ Kolhoosikorra eelistajad tõid enamasti välja materiaalse kasu: „Meil on üks väga hüa kolloos: vilja saa ja kraami saa.”²² Rahvaluulekogudes on ka aktustel esitatud tekste: näiteks on arhiveeritud Kündja kolhoosis maipühade ajal etendatud näidend. See on esitatud kahe naise dialoogina, kes kohtuvad ja kiidavad kolhoosielu: viimaks on küllalt süüa, töodel on abiks tehnika, vanurite ja laste eest kantakse hoolt.²³ Selliseid kolhoosielu heas valguses kajastavaid tekste said folkloristid kasutada näidetena ettekannetes ja artiklites. Värsketes kolhoosides olid tegelikult rasked tingimused: tootmisplaanid olid nii kõrged, et töötajatele maksmiseks jäi vaevalt midagi üle; talunike omand oli võõrandatud ning isiklik majapidamine lubatud vaid väga piiratud vormis; lisaks kõrgetele maksumudele oodati kolhoosnikelt töökohustuste, näiteks teede korrashoiu, tasuta täitmist (Mertelsmann 2009: 84). Mõned informantide väljendatud seisukohad jätsid küll positiivse mulje, kuid neist võis välja lugeda ironiat: „Ei, nüüd kolhoosis on küll tore. Pole muud kui anna takka, kui elu ja tervist on, siis on kohe tore. Siin lõhu või pühapäevad ja ööd läbi, keski ei keela. Palgapäeval saad 100 napsu kah.”²⁴

Tudengid püüdsid oma kogumispäevikutes esitada nõukogude ideaalidele vastavaid töökuse, hariduspüüdluse ja kultuuriharrastuse näiteid. Nii nägi Maret Jäger kommunistlikku töösse suhtumist,²⁵ Ellen Niit kiitis seda, kuidas Tõstamaa kandi rahvas kolhoosikeskuses pühapäeviti raadiot kuulates ennast haris.²⁶ Mõni kiitus on üldisem: nii olla paljud Härmi Pärkma informandid head nõukogude kodanikud.²⁷ Folkloristid on märkinud uue töökorralduse head mõju ja seda, millise usinusega kollektiivselt töötati. Sääraseid seisukohti on väljendatud ilmselt ajakirjanduse mõjul. Põllumajanduse statistikast paistab hoopis tööviljakuse langus, ebatasuva kolhoositöö asemel keskendusid maaelanikud oma aiamaal tegutsemisele (Mertelsmann 2009: 87–88).

²⁰ EKM ERA, KKI 17, 467 (8) < Vastseliina rajoon, M. Gorki nimeline kolhoos – Richard Viidalepp < N. Kuusemägi, 43 a (1951).

²¹ EKM ERA, KKI 12, 77 < Märjamaa kihelkond, Ühisjõu kolhoos – Ülo Tedre < Albert Veessalu, 32 a (1950).

²² EKM ERA, KKI 17, 361/2 < Vastseliina rajoon – Richard Viidalepp (1951).

²³ EKM ERA, KKI 17, 421/34 (3) < Vastseliina rajoon, Perametsa külanõukogu, Kündja kolhoos – Richard Viidalepp < A. Eensalu, 58 a (1951).

²⁴ EKM ERA, KKI 12, 81 < Märjamaa kihelkond – Ülo Tedre < Jüri Pääsup (1950).

²⁵ EKM ERA, KKI 13, 317 < Põltsamaa kihelkond, Lahavere kolhoos – Maret Jäger < Ülo Konsen, snd 1923 (1950).

²⁶ EKM ERA, KKI 12, 351/2 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

²⁷ EKM ERA, KKI 13, 239/62 < Põltsamaa kihelkond – Härmi Pärkma (1950).

Tähelepanuväärseimad kolhoosielu kiitused on loodud seto regilaululistes improvisatsioonides, milles laulikud kiitsid uue korra toodud uskumatut külust. Nagu Andreas Kalkun ja Janika Oras on välja toonud, võib sääraastes hüperboolsetes kirjeldustes, mis kolhoosiküla argipäevast tugevalt erinesid, näha irooniat ja huumorit, aga ehk ka sõnamaagiat, mille kaudu laulus kirjeldatud rikkused tõeks saavad (Kalkun, Oras 2018: 55). Näiteks Anne Vabarna laulis kolhoosidest, mida ta nägi Venemaal 1947. aastal, kui ta oli kutsutud laulma Moskva linna 800. sünnipäevale. Eestis oli sel ajal vaid mõni üksik kolhoos.

Koh üks jo el'i kolhoos,
Ol'i tüsse tüü rahvas.
Sääl ol'i üks ka kulladsõ kotusõ
Mafa hüä' maakõsõ'.
Sääl õls ol'i võiju võso',
Kohopiimä sääl kotusõ'.²⁸

Seto laulikud olid poliitilistel teemadel esinenud juba XX sajandi esimesel poolel. Aktuaalsetest asjadest laulmine ning lauludega oma kogukonnast väljapoole pöördumine näitas regilaulukultuuri moderniseerumist ning laulike kohanemisevõimet (Arukask 2004: 53–54). Arhiiviallikate põhjal on keeline otsustada, kas selliseid laule esitati ka siis, kui folkloriste või muud nõukogude folkloorist huvituvat publikut seto külades ei olnud (Kalkun, Oras 2018: 48–49). Suurema osa nõukogudeaegsetest regilauluimprovisatsioonidest löid ja esitasid seto laulikud. Kolhoosist rääkivaid laule, sh regilaulu vormis tekste, on aga folkloristidele esitatud mujalgi (vt artikli alguses tsiteeritud teksti). Regilaul oli eesti folkloori esindusvorm ning näiteks õpikutes pühendati rahvaluulealastes peatükkides kõige rohkem tähelepanu eelkõige just sellele (Saarlo 2017a: 119). Regivärsivormis nõukogudeaegsete tekstide avaldati eesti rahvakultuuri uue õitsengu näitena ka ajakirjanduses.

1950. aastate alguses oli suuremas osas Eestis aga regilaulu asemel elava folkloorižanrina levinud lõppriimiline rahvalaul. Erinevalt regilauludest löid ja laulsid uuemaid rahvalaule sageli mehed, autorid olid enamasti teada. Lõppriimilisi kolhoosilaule leidis paljudes ühismajandites üle Eesti, tihti esitati neid mõne teise tuntud laulu viisil. Laulud nagu „Sööni valss” kirjeldasid tublit tööd, tehnoloogia arengut ning soovi kolhoosiga liituda: „Möödas vaevalt aasta, / mis meid kokku tõi / Üksiktalupoegadest / võimas kolhoos siis sai.”²⁹

Sugugi mitte kõikides kolhoosides ei olnud aktiivset laulutraditsiooni: näiteks Tõstamaa vallas Kungla kolhoosis olla vanad laulikud surnud ning uusi tulemas ei olnud, seepärast polnud ka laule kolhoosist.³⁰ Enamasti räägiti folkloristidele, et üldiselt lauldakse koolis õpitud,³¹ raadiost või lauliku-

²⁸ EKM ERA, KKI 6, 354/64 (76) < Setumaa – Eduard Päss < Anne Vabarna (1948).

²⁹ EKM ERA, KKI 12, 15/8 (1) < Märjamaa, kihelkond, Kiire kolhoos – Ülo Tedre < Heino Linna, 12 a (1950).

³⁰ EKM ERA, KKI 12, 525/9 (22) < Tõstamaa kihelkond, Kungla kolhoos – Ellen Niit < Heinrich Kõösel (1950).

³¹ EKM ERA, KKI 12, 172 < Simuna kihelkond, Rahkla kolhoos – Virve Murumaa, Ülo Tedre (1950).

test tuttavaid laule.³² Kolhoosist rääkivaid laule otsides on noored folkloristid sattunud soovitustele intervjuuerida meest, kes purjuspäi teistest kolhoosiliikmetest laule teeb – ent temagi ei esitanud mitte midagi, mis arhiveerimiseks jäädvustatud oleks.³³ Kogujad kohtasid niisiis erinevaid põhjuseid, miks külastatud ühismajandis ei lauldud, ja said soovitusi informantide külastamiseks, kelle looming nõukogulikku positiivsesse raami ei sobinud.

Folkloristidelt oodati lisaks, et nad osaleksid rahvaloomingu tekkeprotsessis, nõnda külastas ja juhendas Richard Viidalepp Riidaja kolhoosis noori luuletajaid. Pikemalt küsitles ta Silvia Põtra, kes oli kirjutanud mitmesugustel nõukogulikel teemadel: kolhoosi asutamine, Nõukogude armee, ülemaailmse rahu soov. Noorel neil oli oma luuletustest mitmeid versioone ja ta esitas neid ilma käsikirjata mälu järgi. Juba 1949. aastal oli Silvia Põder kirjutanud seinalehele luuletuse Kärstnas asuvast Töö kolhoosist: „Kõige hiljem loodi Töö kolhoos / siis kui teised olid juba täies hoos. / Kõhklejaid küll palju oli, / siiski liikmeid ikka tuli.”³⁴

Uskumused ja kombes uues kontekstis

Kombestik ja uskumused olid folkloorikogujate huviobjektiks alates rahvaluulekogumise algusaegadest Eestis. Nõukogude ateistlikku maailmapilti ei sobinud ametlik religioon ega rahvausund, ent viimast salliti kui rahva maailma-vaate arengu näitajat. Nii polnud rahvausundi teema prioriteetne, kuid seda tuli siiski küsitluskavades ja intervjuusituatsioonides ette, peamiselt tavandi kontekstis. Ka kolhoosifolkloori uurijad küsisid mitmesuguste põllupidamisega seotud tavade kohta, kuuldes vastuseks külvist ja kartulipanekust kuuseisu järgi või kuidas esimest kündjat veega kastetakse. Eesti rahvausundit, tavandeid ja kombestikku tundsid vanemad folkloristid juba varasemast ning ka tudengite jaoks oli see rahvaluule. Kolhoosifolkloor pidi aga esindama edasipüüdlikkust – nõukogude retoorika kohaselt puhkes uue korra tingimustes rahvakultuur õitsele, kuid see tähendas peamiselt laulude ja ütluste rohkust, samal ajal kui rahvausund taandus ning kombestik asendus suur osa varasemaid pühi nõukogude tähtpäevadega.

Ka mitmed kolhoosnikud taandasid end rahvausundilistest seisukohtadest, kirjeldades varasemaid tavasid ja uskumusi kui igandlikke. Nii mainiti, et järgitakse vanemaid kombeid, kuid räägiti ka uue korra eelistest vanade tavade ees. Paala kolhoosis alustati heinateo ja puuderaiumisega ilmamärkide ja kuufaaside järgi.³⁵ Pärnumaal Jüriöö kalurikolhoosis pidasid vanemad mehed paadipuude raiumisel silmas kuufaase ja uskusi, et esimene vastutulija mõjutab kalaõnne.³⁶ Teisel olid säärased uskumused ja kombes kõrvale

³² EKM ERA, KKI 12, 408 < Tõstamaa kihelkond, Sööni kolhoos – Ellen Niit < Villi Rand (1950).

³³ EKM ERA, KKI 12, 79 < Märjamaa kihelkond, Kungla kolhoos – Ülo Tedre < Albert Veesalu, 32 a, Mihkel Vriidler, 60 a (1950).

³⁴ EKM ERA, KKI 17, 183/4 (5) < Tõrva rajoon, Kärstna küla – Richard Viidalepp < Silvia Põder (1952).

³⁵ EKM ERA, KKI 13, 213 < Põltsamaa kihelkond, Paala kolhoos – Härmi Pärkma < Helju Vilt, 22 a (1950).

³⁶ EKM ERA, KKI 12, 358/60 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

jäetud: näiteks Rutikvere kolhoosi liikmed soovisid heinateo ning teiste põllutöödega alustada vanade tavade järgi, kuid noor brigadir otsustas, et tööde alguse ja lõpu määravad tema plaanid.³⁷ Märjamaa kolhoosiski ei tehtud enam töid ilnamärkide järgi: vanemad inimesed kurtsid selle üle esimesel aastal, kuid teiseks aastaks olid nad näinud uue lähenemise eeliseid.³⁸

Kolhoosifolkloori sekka on lisaks tavade kirjeldustele sattunud mitmesuguseid rahvausundilisi teateid. Nii jutustas üks 26-aastane brigadir kurjast silmast ning väitis, et keegi ühest teisest kolhoosist oli sel viisil põrsa ära kaetanud.³⁹ Kurja silma kohta räägiti kogujatele mujalgi, kuid enamasti minevikuliselt: näiteks Pajusis olla mõisahärja loomi kaetanud.⁴⁰ Folkloristide uued huvid tekitasid intervjueeritavates mõningast segadust. Anna Lindvere, kellelt Selma Lätt rahvameditsiini kohta küsis, kõneles nii sellest, et kolhoosis on loomaarstid, kui ka mitmesugustest rahvameditsiinilistest haigete lehmade ravimisviisidest.⁴¹ Rahvausundilisi teateid on muude žanritega võrreldes kirja pandud vähe.

Peaaegu kõikides kolhoosides, kus küsiti nõukogulike pühade kohta, oldi neid üheskoos tähistatud. Kolhoositraditsioonidena nimetati kõige sagedamini kogunemisi kiige all, pidulikke aktusi ning söömaaegu. Suurem osa kolhoosidest oli tähistanud oktoobripühi, lõikuspüha, aga ka ENSV aastapäeva ning mõnikord naistepäeva ja maipüha. Mõnel pool loodi pühade puhuks laule, esinesid isetegevuskollektiivid või koolilapsed. Peole kutsuti neidki, kes polnud veel kolhoosiga liitunud.⁴² Huvitav on see, kuidas kirjeldatakse traditsioonilisust. Virve Murumaa on 1950. aasta augustis Padu kolhoosi kohta kirja pannud, et „on saanud kombeks tähistada kolhoosi aastapäeva peoga”,⁴³ vaatamata sellele, et kolhoosid olid üldiselt tegutsenud pisut enam kui aasta ning Padu kolhoos oli juba jõudnud teise kolhoosiga liituda. Eripärasematest üritustest räägiti folkloristidele pikemalt. Näiteks Sööni kolhoos korraldas naaberkolhoosiga võistlused, mille kaotajad pidid teise kolhoosi heaks tegema ühe normipäeva.⁴⁴

Kuid oli ka kolhoose, kus nõukogude tähtpäevade puhul ühisüritusi ei korraldatud. Põltsamaa vallas Punalipu kolhoosis, mis asutati juba 1947. aastal, ei tähistatud riiklikke pühi. Ka maipüha puhul ei korraldatud koosolekut, vaid hoopis maituli. Kirikupühade, nagu lihavõtete, jõulude ja suvistete ajal selles kolhoosis tööle ei mindud, ainult lastel oli koolipäev.⁴⁵ Vaba päeva saamisest olenes ka teistes kolhoosides pühade tähistamine. Märjamaa vallas Tasuja kol-

³⁷ EKM ERA, KKI 13, 147/8 < Põltsamaa kihelkond, Luige kolhoos – Härmi Pärkma < Elmar Hermo, 31 a (1950).

³⁸ EKM ERA, KKI 12, 27/8 < Märjamaa kihelkond, Märjamaa kolhoos – Ülo Tedre (1950).

³⁹ EKM ERA, KKI 13, 148 < Põltsamaa kihelkond, Luige kolhoos – Härmi Pärkma < Elmar Hermo, 31 a (1950).

⁴⁰ EKM ERA, KKI 13, 213 < Põltsamaa kihelkond, Paala kolhoos – Härmi Pärkma < Helju Vilt, 22 a (1950).

⁴¹ EKM ERA, RKM II 27, 121/3 < Kodavere kihelkond – Selma Lätt < Anna Lindvere, 70 a (1949).

⁴² EKM ERA, RKM II 28, 401/2 (1) < Räpina rajoon, Audjasaare küla – Selma Lätt < 65 a mees (1952).

⁴³ EKM ERA, KKI 12, 154 (b) < Simuna kihelkond – Virve Murumaa, Ülo Tedre (1950).

⁴⁴ EKM ERA, KKI 12, 345/9 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

⁴⁵ EKM ERA, KKI 13, 206/7 < Põltsamaa kihelkond, Punalipu kolhoos – Härmi Pärkma < Harry Lettens, 24 a (1950).

hoosis tähistati jõule ja lihavõtteid siis, kui need sattusid nädalavahetusele,⁴⁶ mujal on mainitud, et inimesed on jõulude ja muude pühade ajal tööl, aga pole teada, mida nad õhtuti kodus teevad.⁴⁷ Nõukogude tähtpäevakalendri eesmärgiks oligi kiriklike pühade pidamise lõpetamine (Kreegipuu 2011: 72). Kuid ka muud traditsioonid olid hääbumas: „Marti ei joosta, sõdur tuleb kohe sineliga, mis sa siin jooksed. Lapsed ka vist ei käi. Ei ma pole näind. See pole enam moes.”⁴⁸ On võimalik, et pühasid tähistati edasi, kuid viisil, mis sobis uue ideoloogiaga, näiteks Vastseliina rajooni ühes kolhoosis peeti paabapraasnikut ehk naistepüha põhjendusega: „Vaja üks kokko minna, sis kolhoos edenes ja lät häste.”⁴⁹

Nõukoguliku diskursusega sobitumine

Ootused, millist rahvaluulet maarahvas esitama peaks, olid kõrged juba enne kolhooside loomist. 1948. aasta suvel toimunud ekspeditsioonil koguti Setomaalt ainult üheksa nõukogudeteemalist improvisatsiooni ning needki – nagu leidis Veera Pino – ei olnud oma laadilt piisavalt deklaratiivsed. Kuid Pino arvates ei olnud probleemiks mitte laulikute oskused, vaid see, et Setomaal ei olnud veel kolhoose ning seetõttu ei saanudki lauljad olla kursis nõukogude külaeluga (Pino 1950: 76–77). Hiljemgi improviseerisid seto laulikud küll nõukogude teemadel, muu hulgas elust kolhoosikülas, kuid sageli ei sobinud neis esitatud väljendid või isegi terve laul sellega, mida nõukogude folkloorina otsiti. Nii võisid laulud lähemal uurimisel paista lausa riigivastased. Lauludes kohtusid kaks omavahel sobimatut vormelkeelt: nõukoguliku diskursuse stampväljendid ja regilaulu kujundlik keel (Kalkun, Oras 2018: 53). Richard Viidalepp, kes käis 1951. aastal rahvaluulet kogumas Vastseliina piirkonnas, ootas lauljatelt senisest rohkemate teemade käsitlust ja kaasaegsemat kujundikeelt. Tüüpiline oli oma kolhoosi kiitus, regilaulu vormielementidega lauludes muutus aga kolhoosielu kirjeldus fantastiliseks, näiteks „kus need kuked söövad kulda, kuked kulda, kanad karda” – seda pidas Viidalepp aga ebasobivaks.⁵⁰

Tudengite ootused leida mitmekesist kolhoosidest rääkivat rahvaluulet sageli ei täitunud, nii nentis üliõpilane Maret Jäger:

Kokkuvõtteks võib öelda, et olin välja läinud tegelikult suuremate lootustega saada head kolhoosiainelist folkloori, kuid nagu selgub, on seda seal võrdlemisi vähe. Minu kogu põhjal võib järeldada, et alget on aga siiski olemas. Leidub aga siiski ka veel mõningaid vanade kommete rudimente (seda küll peamiselt

⁴⁶ EKM ERA, KKI 12, 103 (4) < Märjamaa kihelkond, Tasuja kolhoos – Ülo Tedre < Raimond Liissmann, 27 a (1950).

⁴⁷ EKM ERA, KKI 12, 172 < Simuna kihelkond, Rahkla kolhoos – Virve Murumaa, Ülo Tedre (1950).

⁴⁸ EKM ERA, KKI 12, 124 (2) < Märjamaa kihelkond, Märjamaa alev – Ülo Tedre < Kustas Opi, 52 a (1950).

⁴⁹ EKM ERA, KKI 17 516/7 (68) < Vastseliina rajoon, M. Gorki nimeline kolhoos – Richard Viidalepp < Taarka Leppoja, snd 1898 (1951).

⁵⁰ RA, ERA.R-2345.1.90, l 147–148.

vanemate kolhoosnike juures). Noorem generatsioon loob aga uut sotsialistlikku kultuuri.⁵¹

Üliõpilased olid loengutes tutvunud nõukogude folkloori näidete ja teooriaga. 1950. ja 1951. aastal kogumispraktika keskseks teemaks valitud kolhoosifolkloori leidmine oli raske, aga tudengite tööd hindasid õppejõud enamasti küllaldaseks. Ainsa kriitikana on neile ette heidetud, et kogutud materjalid ei näidanud seda, kuidas on muutunud „kolhoosnike sotsialistliku teadlikkuse arenemine”.⁵² Seega olid tudengid täitnud kogumisülesande nii hästi, kui neilt oodati, kuigi nad ise sageli oma tööga rahule ei jäänud.

Kolhoosifolkloori koguma saadetud tudengitel olid ootused ka folkloori üldlause laadi osas – nad otsisid materjale, mis paistsid neile autentsed ja arhailised. Tudengid Maret Jäger ja Härmi Pärkma külastasid metsanurgas asuvat Umbusi küla, mille kohta leidis Jäger: „Üldiselt olime Umbusist täiesti pettunud, sest siin polnud jälgegi ebausust ega muust taolisest, mida lootsime leida.”⁵³ Ellen Niit kirjutab kolhoosist Tõusev Täht, et kolhoos ei paku erilist huvi, kuna asub keskusele (Tõstamaale) liiga lähedal.⁵⁴ Intervjueeritavatel oli endalgi ettekujutus sellest, milline rahvaluule olema peaks. Nii öeldi Tõstamaa kandis 1950. aastal sealseid kolhoose külastanud folkloristidele sageli, et seal pole mingit rahvaluulet ning otsitava jaoks tasuks Kihnu minna.⁵⁵ Sellest paistab, et nii kogujad kui ka uuritavad kogukonnad ei hinnanud kolhoosikülas loodud ja käibivat kultuuri niivõrd uurimisväärselt kui rahvaluule vanemaid vorme.

Folkloristid ja tudengid puutusid kokku nähtustega, mis ei sobinud ei nende ootuste ega ametliku ideoloogiaga. Kogumispäevikus üritati siiski enamasti lisada positiivseid seisukohti nõukoguliku arengu kohta. Ebasobivad väited sai lihtsalt minevikuliseks muuta: näiteks Ellen Niit kirjutas oma päevikus, et Pootsi kandis suhtutakse kooliharidusse sallimatult, ent arhiveeritud käsikirjas on verb parandatud minevikuvormi.⁵⁶ Päevikud esitati arhiivile puhtaks kirjutatud hästiloetavas vormis, kus kirjavigu ette ei tulnud – säärane parandus on niisiis ette võetud ideoloogiliselt sobivama seisukoha väljendamiseks.

Otsest kolhooside kriitikat on rahvaluulekogujad mahendanud või pole seda kirja pannud. Kolhoosid polnud veel igal pool tavaliseks nähtuseks saanud. Viidalepp kuulis 1949. aastal, kuidas mööduvaid kolhoosnikke eriliseks peetakse: „Nende kohta üteldi: „Näe, Mõla kolhoosnikud lähevad heinamaale!” Kolhoos näib siin rajoonis olevat veel uudiseks ja harulduseks.”⁵⁷ 1940. aastatel tuli rahulolu uue süsteemiga harva ette ning kui kogujad puutusid kokku positiivse suhtumisega, võis see isegi üllatav paista: „Äärmiselt korras tubades näen laual ÜK(b)P ajaloo lühikursust ja kuulen esmakordselt pooldavat

⁵¹ EKM ERA, KKI 13, 269 < Põltsamaa kihelkond – Maret Jäger (1950).

⁵² RA, EAA.5311.63.19a, l 85–86.

⁵³ EKM ERA, KKI 13, 269 < Põltsamaa kihelkond – Maret Jäger (1950).

⁵⁴ EKM ERA, KKI 12, 345 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

⁵⁵ EKM ERA, KKI 12, 339/40 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

⁵⁶ EKM ERA, KKI 12, 372 < Tõstamaa kihelkond – Ellen Niit (1950).

⁵⁷ EKM ERA, KKI 16, 56 < Setumaa – Richard Viidalepp (1949).

suhtumist kolhoosisüsteemi.⁵⁸ Selle tekstikoha kõrvale on arhiivikoites kirjutatud harilikult pliiaitsiga küsimärk, kuid seda pole köitest kustutatud.

Vaid üksikuil juhtudel on rahvaluulekogujad intervjuueerinud kolhoosiküla elanikke, kes ei olnud ühismajandiga liitunud. Toon oli neutraalne, mitte hukkamõistev.⁵⁹ Kui folkloristidele kirjeldati võitlust kulakute vastu, kasutasid intervjuueeritud selleks enamasti ajakirjandusest tuntud väljendeid. Nõukogulikus käsitluses identifitseeriti kulakuid majanduslike kriteeriumide järgi, kuid eelkõige oli kulakuks määramine poliitiline otsus. Kulakutalude maksukoormus oli suurem kui teistel majapidamistel, neil oli keelatud kolhoosi astuda (Jääts 2004: 138–139). Enamasti räägiti kulakutest minevikus: see klass olevat likvideeritud või mainitakse kulakutest tühjaks jäänud talusid, kus nüüd olla uued elanikud.⁶⁰ Kuid mõnes kolhoosis oli kokkupuuteid kulakutega hiljemgi: „Üks neist suutis pugged ka kolhoosi, kuid avastati ja heideti kolhoosist välja.”⁶¹ Selles nõukogulikus diskursuses oli aga ka erandeid: Tapiku kolhoosis öeldi, et osa talunikke tehti kulakuteks ilma põhjuseta või isiklikel põhjustel.⁶² Kuigi kulakuid enam ei olnud, paistis ühele informandile, et kolhoosiski olid klassivahed: „Ega moonakat ei sallitud. Praegugi veel kolhoosis vahe, peremees põlastab asunikku, aga see on sama kolhoosnik, vaata, et parem veel.”⁶³ Kulakute ja üleüldiselt sotsiaalse kihistumise kriitika sobis hästi nõukogude diskursusega.

Kuid ka kriitika teiste kolhoosnike kohta oli kolhoosifolkloori tüüpiline osa. Teistest vähem töötanud kolhoosiliikmetest tehti pilkavaid laule,⁶⁴ neile anti hüüdnimesid⁶⁵ või kurdeti nende väidetava laiskuse üle.⁶⁶ Mainiti alkoholi-probleeme: „Rahvas sui töötab küll, talvel joob ka küll.”⁶⁷ Sageli olid sellised kriitilised tekstid esitatud seinalehtedes, mille materjali kohta tegid folkloristid välitööde käigus kolhoosikeskuses märkmeid. Näiteks kolhoosi Võidulipp esimeses seinalehes oli kirja pandud laul, milles räägiti kolhoosnike vigadest: esimees ei teinud vajalikke muudatusi ja karjafarmi juht oli laisk; seda lauldi edaspidigi.⁶⁸ Tekstide kõrval ilmus seinalehtedes pilte: Paala kolhoosis näi-

⁵⁸ EKM ERA, RKM II 17, 41 < Pärnumaa – Tiiu Soonets (1948).

⁵⁹ EKM ERA, KKI 20, 283/4 < Jõhvi rajoon – Loreida Raudsep, Helgi Kihno (1955).

⁶⁰ EKM ERA, KKI 13, 143/8 (19) < Põltsamaa kihelkond, Luige kolhoos – Härmi Pärkma < Elmar Hermo, 31 a (1950).

⁶¹ EKM ERA, KKI 17, 406/7 (14) < Vastseliina rajoon, Kündja kolhoos – Richard Viidalepp < Ferdi Kallas, u 45 a (1951).

⁶² EKM ERA, KKI 13, 329 < Põltsamaa kihelkond, Tapiku kolhoos – Maret Jäger < Marie Peters, snd 1897 (1950).

⁶³ EKM ERA, KKI 12, 35 (8) < Märjamaa kihelkond, Märjamaa kolhoos – Ülo Tedre < Otto Saviir, 66 a (1950).

⁶⁴ EKM ERA, KKI 27, 98/9 (3) < Hiiumaa, Kiisi küla – Richard Viidalepp < Tiiu Elbeg, 65 a (1954).

⁶⁵ EKM ERA, KKI 27, 106 (1) < Hiiumaa, Orjaku küla – Richard Viidalepp < Valter Teesalu, 25 a (1954).

⁶⁶ EKM ERA, KKI 13, 196 < Põltsamaa kihelkond, Luige kolhoos – Härmi Pärkma < Gustav Remmelgas, 81 a (1950).

⁶⁷ EKM ERA, KKI 12, 126 (5) < Märjamaa kihelkond, Märjamaa alev – Ülo Tedre < Maria Andresmaa, 65 a (1950).

⁶⁸ EKM ERA, KKI 12, 65/9 < Märjamaa kihelkond, Ühistöö kolhoos – Ülo Tedre < Kalju Ojasalu, 33 a (1950).

teks karikatuurid laiskadest töölistest.⁶⁹ Kriitika tööluusi vastu oli levinud ka ajakirjanduses, propagandaelementide kõrval on oluline märgata, et teiste kolhoosnike töökus ja laiskus olid midagi, millega maainimesed igapäevaelus kokku puutusid (Kalkun, Oras 2018: 48). Kuigi selline pilkav kriitika oli ajakirjandusest mõjutatud, ei paista need materjalid mitte ainult nende loojate ja levitajate uue korraga sobiva meelsuse sümbolitena, vaid eelkõige külas levivate pingete väljendamise vahendina.

Folkloristid olid kolhooside kohta esitatud kriitika välitöömärkmetesse üleskirjutamisel üsna ettevaatlikud. Kui kolhoosifolkloori kontekstis kirjeldatai folkloristidele kohalikke probleeme, siis enamasti olid need seotud mõne isikuga või konkreetse kolhoosi töökorraldusega, mitte uue korra kriitikaga. Nii olla näiteks esimehe vahetus rikkunud tööatmosfääri.⁷⁰ Kirjaoskamatu laulik Taarka kurtis Viidalepale, et ta ei tea, kas tema tööpäevad kolhoosis on õigesti kirja pandud.⁷¹ Vaid harva pani mõni koguja kirja põhjalikuma kriitika mõne kolhoosi suhtes: Tapiku kolhoos oli rahvaluuletudengitele ehmatav näide halvasti organiseeritud tööst ja ühistegevustest.⁷² Maret Jäger arvas, et „Tapiku vabariigiks” kutsutud küla vastuseisus kolhoosikorrale tasub põhjusi otsida probleemidest varasema juhtkonnaga, kuid lisas teisel ka, et „klassivaenlased” tunnevad end sellises kauges nurgas tõenäoliselt paremini.⁷³ Kuid sellised kriitilised noodid jäid erandiks, enamik kolhooside kirjeldustest tõi eelkõige esile ühismajandite positiivset mõju külaühiskonnale.

Ühismajandid artiklites ja uurimustes

1951. aasta veebruaris osalesid Richard Viidalepp, Selma Lätt, Salme Lõhmus ja Erna Normann Moskvast teaduslikul sessioonil. Viidalepp tutvustas Eesti kolhoosifolkloori ettekandes, mille peamiseks allikaks olid 1950. aasta suvel kogutud materjalid. Seni kogutud folkloori puudusi õigustas Viidalepp sellega, et kolhoositeema on kogujatele uus ning kaasnevaid probleeme ei pane kogujad veel nii hästi tähele kui materjalide puhul, mida nad on harjunud koguma. (Ahven 2007: 98) Selline tähelepanek on huvitav: paljud kogujad olid tudengid, keda ei oleks tohtinud väljakujunenud harjumused rahvaluulekogumisel veel segada. Viidalepp väitis, et kogutud materjalide põhjal on siiski näha folkloori muutumist kolhoosisüsteemis. Probleemaatiline oli see, et välitööd toimusid enamasti suvel, mil polnud võimalik jälgida erinevate nõukogude tähtpäevade tähistamist.⁷⁴ Kuid igal juhul näitas Viidalepp, et Eestiski levib nõukogude folkloor ning uurijad on selle kogumisest huvitatud.

Uue ainese tutvustamine Eesti ajakirjanduses oli üks folkloristide ülesannetest. Nii kirjutas Heldur Niit 1950. aastal ajalehes Sirp ja Vasar artikli

⁶⁹ EKM ERA, KKI 13, 208/14 (28) < Põltsamaa kihelkond, Punalipu kolhoos – Härmi Pärkma < Helju Vilt, 22 a (1950).

⁷⁰ EKM ERA, KKI 20, 30/37 < Jõhvi rajoon – Loreida Raudsep, Helgi Kihno (1955).

⁷¹ EKM ERA, KKI 17, 341 < Vastseliina rajoon – Richard Viidalepp < Darja Leppoja (1951).

⁷² EKM ERA, KKI 13, 277 < Põltsamaa kihelkond – Maret Jäger (1950).

⁷³ EKM ERA, KKI 13, 326/31 < Põltsamaa kihelkond, Pauastvere kolhoos – Maret Jäger < Jaan Mandi, 51 a (1950).

⁷⁴ RA, ERA.R-2345.1.90, l 3–4.

„Kolhoosifolkloor nõuab endale täit eluõigust”. Artikli pealkirja kohaselt on folklooril aktiivne roll, see tekib tahes-tahtmata ning rahvaluule levikut pais-tavad takistavad hoopis välised faktorid (Niit 1950: 7). Aasta hiljem kirjutas kirjandusmuuseumi teaduslik töötaja Selma Lätt artikli nõukogude folkloor-ist, kirjeldades kolhoosifolkloori tüüpilisima žanrina rahvalaulu, aga mainis ka vanasõnu ja isetegevuslaste loodud näidendeid (Lätt 1951: 6). Folkloristid kirjutasid nii kohalikes kui ka üleriigilistes ajalehtedes ülevaateid välitöödest, tsiteerisid huvitavamaid palasid ning kirjeldasid tööde käiku (nt Viidalepp 1951). Sellised artiklid üritasid kolhoosifolkloori normaliseerida, lastes sel paista tavalise ja igal pool esineva fenomenina.

Kolhoosifolkloorist ei ilmunud Eestis – erinevalt Lätist (Ancelāne, Greble 1952) – ühtegi teaduslikku erikäsitlust. Siiski avaldati kolhoosifolkloori käsit-levaid tekste õpikutes, näiteks kaheksanda klassi kirjandusõpikus oli nõu-kogude folkloori all eraldi alapeatükk kolhoosifolkloorist (Sõgel 1953). Kohe pärast ilmumist toimus õpiku sisu üle põhjalik diskussioon, sealjuures oli olu-liseks kriitikapunktiks õpikus esitatud nõukogude folkloor (nt Niit 1954: 877; Kään 1954). Uus, redigeeritud väljaanne ilmus neli aastat hiljem ilma nõu-kogude folkloori peatükita (Sõgel 1957). Ka tudengid ei kirjutanud kolhoosi-folkloorist lõputöid. Isegi stalinismiperioodil olid diplomitööde teemad nn vanema folkloori valdkonnast.

Nii jäigi kolhoosifolkloor peamiselt ajaleheartiklite ning arhiivmaterjalide teemaks. See ei paistnud 1950. aastate alguses olevat folklooriliik, mille järele arhiivis sageli küsiti: vaid mõnel harval korral on see rahvaluule osakonna külalisteraamatus uurimisteemana kirja pandud. Eesti rahvaluuleteadlased tegid nii palju, kui neilt oodati: kolhoosifolkloori koguti, seda tutvustati nõu-kogude kolleegidele ning laiemale avalikkusele. Kuid seda ei analüüsitud tea-duslikult ega koostatud ainult sellist folkloori tutvustavaid tekstikogumikke. Ajakirjandusest jäi mulje kolhoosifolkloori rohkusest ja mitmekesisusest, kuid ajastuomases positiivses stiilis kirjutatud artiklites ei kajastunud kolhoose optimistlikus laadis kirjeldavate rahvaluuletekstide leidmise probleemid.

Kokkuvõte

Stalinismiperioodil koguti ja arhiveeriti kolhoosifolkloorina mitmesuguseid materjale. Kolhoosifolkloori küsitluskava laadist tulenevalt on arhiveeritud palju kultuuriharrastuse ja majandusliku edasijõudmise kirjeldusi, kuid ka mitmesuguseid rahvaluuletekste: kõige enam laule ja tähtpäevade tähista-mise kirjeldusi, aga toonasest rahvaluulemääratlusest tulenevalt ka seina-lehtedes avaldatud luuletusi. Mõned vanemast pärimusest tuntud laulud, nagu ka mitmesugused folkloori lühivormid olid kohandatud kolhoositeema-liseks. Tänapäeval on raske öelda, kas need olid päriselt käibel või peeti selli-seid materjale lihtsalt folkloristidele esitamiseks sobivaks.

Kolhoosifolkloori kogusid suures osas tudengid, kellele see oli üks esi-mesi välitöökogemusi. Kuigi nad olid ülikoolis tutvunud nõukogude folkloori teoriaga ning nende eesmärgiks oli informatsiooni leidmine just kolhooside kohta, olid nad huvitatud ka muust, sageli vanemast rahvaluulest, ning pet-tunud neile esitatud materjalide laadis – mõlema kohta jäi näiteid vajaka.

Nii õppisid tudengid vähem seda, kuidas ülikoolis nõukogude folkloori kohta õpitut praktikas rakendada, rohkem aga seda, kuidas materjali ootuspäraselt ja sobivalt esitada. Kogumisest tekkinud frustratsioon on näha eriilmelistes välitööpäevikutes.

Kolhoosifolkloori olukord paistab teistsugune, kui vaadata selle kohta ajakirjanduses ilmunut. Artiklites toretsevad väited uue korra tingimustes õitsele puhkenud rahvakultuurist ning tsiteeritakse mitmesuguseid folklooripalasisid, eelkõige laule. Nii jääb mulje, et üle Eesti oli levinud ühismajandite ülistamine ning kolhoosikorra tingimustes oli rahvakultuur paremas seisus kui kunagi varem. Kolhoosifolkloori tutvustanud kirjutised tekitasid illusiooni nõukogude rahvaloomingu rohkusest ja mitmekesisusest, see paistis paljude inimeste igapäevaelu normaalse osana. Seeläbi sai folkloristika õigustada oma olemasolu teadusharuna, kirjeldades uut nõukogulikku kultuuri, aga ka pakuda allikmaterjali ajaloolastele, kirjanikele ja kunstnikele.

Tänapäeval on kolhoosifolkloorina kogutud materjalid Teise maailmasõja järgset külaolustikku kirjeldavad huvitavad allikad. Folkloristide küsimustele antud vastused näitasid mõistagi eelkõige seda, mida küsitajatele esitleda taheti – suhtumine kulakutesse või rahvausundisse olid tundlikud teemad, kus üleskirjutajatele anti tõenäoliselt ideoloogiliselt õigeid vastuseid. (Enese)tsensuurist hoolimata peegelduvad ühismajanditest kogutud materjalid rahvakultuuri teisenemist: uue töökorralduse mõjul muutus näiteks põllundus- ja kalendrikombestik. Eelkõige on kolhoosifolkloori kogumine näide sellest, kuidas folkloristid, rahvaluuletudengid ja värske ühismajandite liikmed nõukoguliku diskursusega kohaneda püüdsid.

Käsitirjalised allikad

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) käsitirjalised kogud

EKM arhiiv – Eesti Kirjandusmuuseumi arhiiv

EKM ERA, EFAM – Eesti Folkloristika Ajaloo materjale

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi käsitirjaline rahvaluulekogu

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsitirjaline rahvaluulekogu

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.R-2345 – Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut

EAA.5311.63 – Tartu Ülikool, Kirjanduse ja rahvaluule osakond

Kirjandus

Ahven, Eeva 2007. Pilk paberpeeglist. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Ancelāne, Alma, Greble, Vilma 1952. Latviešu padomju folklorā. Rīga: Latvijas PSR zinātnu akadēmijas izdevniecība.

Arukask, Madis 2004. 20. sajand setu reģilaulukultuuris ning Anne Vabarna pöördumislaulud. – Setumaa kogumik 2. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, lk 41–55.

- EE 1936 = Eesti Entsüklopeedia VI. Peatoim R. Kleis. Tartu: Loodus.
- Gorky, Maksim 1977. Soviet literature. – Maxim Gorky, Karl Radek, Nikolai Bukharin, Andrey Zhdanov jt, Soviet Writers' Congress 1934. Debate on Socialist Realism and Modernism. London: Lawrence & Wishart, lk 25–69.
- Goršič, Ave 2019. 'All material is available' – the contribution of Mary Kaasik and Gustav Kallast. – Track Changes: Reflecting on a Transforming World. SIEF, Santiago de Compostela, 14–17th of April 2019. Göttingen.
- Haberman, Alice 1949. Riiklik Kirjandusmuuseum teadusliku uurimisbaasina. – Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat 1. Tartu: Teaduslik Kirjandus, lk 5–31.
- Howell, Dana Prescott 1992. The Development of Soviet Folkloristics. New York: Garland Publishing.
- Jäätis, Indrek 2004. Sotsialistlik põllumajandus. Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal. – Akadeemia, nr 1, lk 132–168; nr 2, lk 393–422.
- Kalkun, Andreas, Oras, Janika 2018. „Stalin is a wise man, Lenin was a little bird.” On creating soviet folklore in the Seto region during the Stalin era. – Res Musica, nr 10, lk 41–62.
- Kogumistöö... 1948 = Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal 1. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Kreegipuu, Tiiu 2011. Tähtpäevakalendri kujunemisest Nõukogude Eestis aastatel 1945–1985. – Tuna, kd 14, nr 2, lk 68–90.
- Krementsov, Nikolai 1997. Stalinist Science. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kulasalu, Kaisa 2013. Immoral obscenity: Censorship of folklore manuscript collections in late Stalinist Estonia. – Journal of Ethnology and Folkloristics, nr 7, lk 49–64.
- Kulasalu, Kaisa 2017. From Estonian Folklore Archives to Folklore Department of the State Literary Museum: Sovietization of folkloristics in late Stalinist Estonia. – Mapping the History of Folklore Studies: Centers, Borderlands and Shared Spaces. Toim Dace Bula, Sandis Laime. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 132–153.
- Kään, Heino 1954. Mõtteid „Eesti kirjanduse ajaloo” I osa puhul. – Nõukogude Õpetaja, nr 19, lk 3.
- Lätt, Selma 1951. Kaasaegse rahvaluule kogumisest. – Sirp ja Vasar 12. V, lk 6.
- Mertelsmann, Olaf 2009. Living on a Stalinist kolkhoz: Peasant survival strategies in Estonia. – Daugavpils Universitāte Humanitāro Zinātņu Vēstnesis, nr 15, lk 83–94.
- Miller, Frank J. 1990. Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era. Armonk, NY–London: M.E. Sharpe.
- Niit, Heldur 1950. Kolhoosifolkloor nõuab endale täit eluõigust. – Sirp ja Vasar 23. IX, nr 38, lk 7.
- Niit, Heldur 1954. Eesti kirjanduse ajaloo õpikust. Õpik, mida on vaja põhjalikult parandada. – Looming, nr 7, lk 875–878.
- Oinas, Felix J. 1973. Folklore and politics in the Soviet Union. – Slavic Review, kd 32, nr 1, lk 45–58.
- Oras, Janika 2008. Viie 20. sajandi naise regilaulumaaailm: arhiivitekstid, kogemused ja mälestused. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Panchenko, Alexander 2012. Russia. – A Companion to Folklore. Chichester: Wiley–Blackwell, lk 426–441.
- Pino, Veera 1950. ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi 1948. a. ekspeditsioon Kagu-Eestisse: kriitiline analüüs. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Auhinnatöö.]
- Pollock, Ethan 2006. Stalin and the Soviet Science Wars. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Saarlo, Liina 2017a. *Regilaul* in the political whirlpool: On collecting *regilaul* in Northeast Estonia in the second half of the 1950s. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, nr 67, lk 115–142.
- Saarlo, Liina 2017b. Regilaul tuulte pöörises. Eesti folkloristid poliitiliste muutuste ajajärgul 20. sajandi keskel. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 20, lk 27–54.
- Saarlo, Liina 2018. Sovetiseerimine kui eesti rahvusliku folkloristika konserveerimine. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 136–152.
- Saarlo, Liina 2019. Kalevipoeg ja Dobrõnja. Rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel. – Pildi sisse minek. (Tänapäeva folkloorist 11.) Toim Eda Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 15–58.
- Sokolov, Juri 1947 [1938]. Folkloori olemus ja folkloristika historiograafia. Tlk Rudolf Kulpa. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Sõgel, Endel 1953. Eesti kirjanduse ajalugu 1. Õpik keskkooli VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Sõgel, Endel 1957. Eesti kirjanduse ajalugu 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viidalepp, Richard 1951. Rahvaloomingu õitseng kolhoosikorra tingimustes. – Uus Elu, 14. VII.

Kaisa Langer (snd 1988), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (Ülikooli 16, 51003 Tartu), kaisa.langer@ut.ee

The collection and research of kolkhoz folklore in early Soviet Estonia

Keywords: Soviet folklore, Stalinism, fieldwork, representation

In early Soviet Estonia, folkloristics had to conform to the new ideology. The institutions were reorganised, the previous work was re-evaluated, while new folklore on Soviet topics was expected to be collected, published and studied. The directions on what and how to study came from Soviet research conferences visited by Estonian scholars.

Recommendable Soviet folklore such as, for example, materials about the Great Patriotic War or worker movement being hard to find, kolkhozes looked a more promising terrain. As soon as in 1950, a year after mass collectivisation in Soviet Estonia, folklorists and folklore students were interviewing kolkhoz members in the hope of finding suitable folklore. The material archived as kolkhoz folklore includes songs, proverbs, sayings, descriptions of traditions and also the fading of certain customs, but a bulk of this material consists merely of information about the kolkhozes without any folkloric content. Especially for students, this was an unwelcome outcome.

The materials that did match the Soviet paradigm were analysed and presented at conferences, but kolkhoz folklore never made a topic of research in Soviet Estonia as after the death of Stalin folklorists gave up the endeavour altogether. Nevertheless the examples gained were optimistically presented in newspapers and school books as the typical folklore of the time.

The very fact that kolkhoz folklore was collected and the ways it was presented served to normalise the system of collective farms. The work on Soviet folklore instrumentalised the discipline of folklore studies. Although folklorists themselves abandoned this kind of ideological work after Stalinism, there were some volunteer collectors who still regarded kolkhoz folklore as a relevant topic. In summary, for the folklorists kolkhoz folklore was a tool to survive the politically complicated years and for the discipline to be fitted in the Soviet model in order to enable folkloristic research to go on.

Kaisa Langer (b. 1988), MA, University of Tartu, doctoral student (Ülikooli 16, 51003 Tartu), kaisa.langer@ut.ee

VERBAALSE JA VISUAALSE DIALOOG

Sissejuhatas lüüriilise luule ja foto vastastikmõjusse

AGNES NEIER, JOOSEP SUSI

See, kes esimesena püüdis maalikunsti ja poeesiat omavahel võrrelda, oli erksa tundevõimega inimene, kes märkas, et mõlemad kunstiliigid tema peale ühesugust mõju avaldavad. Ta leidis, et mõlemad kujutavad kaugeid, olnud asju kui vahetuid, näilikkust tege-likkusena; mõlemad petavad, ja mõlema pete pakub meile naudingut. (Lessing 1965: 329)

Fotograafia luuleväljal

Viimase veerandsajandi – ja iseäranis viimase aastakümne – vältel on eesti luuleraamatutes fotode kasutamine plahvatuslikult kasvanud ning kahe meediumi koostoime paljuski teisenenud, tihenunud ja mitmekesis-
tunud.¹ Varasemalt pelgalt illustratiivsete loodusfotode ja/või autorit kujutavate piltide² kõrval on üha enam märgata lähimõeldud fotokasutust ning seeläbi ka fotode ja luuletekstide vahelise dialoogi suurenemist. Sellise muutuse on esmajoones tinginud 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse luulemurrang,³ mida iseloomustab intertekstuaalsuse kasv, žanripiiride lõhkumine ja mängu-lisus (muu hulgas autori imagoga). Murrang tõi kaasa kontseptuaalsuse kasvu, millega vähenes luuletuse autonoomsus: luulekogu on tihtipeale kontsept-sioonile allutatud terviklik teos, mistõttu pole üksikluuletuste isoleeritult

¹ Fotode kasutamisele luuleraamatutes on eesti kirjandusväljal mõeldud alates XIX sajandi lõpust. Ado Grenzstein kirjutas 1893. aastal ajalehes Olevik: „Niipea kui nüüd ilmad selgemaks lähevad, [---] tahame igas numbris tähtsatest meestest, rahvateadusest, teaduse ja tehnika põllult jne pilti tuua [---]. Siis ilmub ka veike luuletuste raamat siin valmistatud piltidega, selle põllu pääl esimene meie kirjanduses.” (Grenzstein 1893) Grenzsteini loodetud luuleraamat fotodega ei ilmunud. Küll aga leiame varasemast Olevikust noore tütarlapse foto (pealkirjaga „Laps”), mida saadavad luuleread: „Päike sulle punub pärja, / Koidukuma kuuekese, / Tähesära särgikese, / Kaste kaelarätikese” (Laps 1893). See on ilmselt esimene foto ja luule sedavõrd selge kokkupuude eesti kirjanduses.

² Fotod autorist annavad lugejaile sageli eelhäälestuse, kes on autor ning millist teksti võib oodata. Tihtipeale kinnistatakse väljakujunenud autorikuvandit (nt Johnny B. Isotamme kogumiku „Mina Johnny B” (1999) kaanel on lähivaates autor, ähvardav, jõuline, revolutsiooniline), mis võib jätta ilukirjandusliku kvaliteedi teisejärguliseks (nt Tõnu Trubetsky levimuusikast tuntud laulusõnadega teos „Trubetsky” (2000)). Ent fotod on muutunud ka vahendiks, mille abil mängitakse lüüriilise minaga, võimendatakse lausuja häält. Viimaste aastate vahest kõige ilmekamaks näiteks on Kelly Turgi „Rakenduslik teoloog” (2017), mis kujunduselt meenutab pigem klantsajakirja.

³ Põhjuseid võib leida varasemastki. 1970. aastatel toimunud žanripiiride hägustumine ja hoobid luule pühadusele löid soodsa pinnase luule ja fotograafia intensiivseks suhestamiseks.

käsitlemine otstarbekas. Peale luuleväljal toimunud muutuste seostub fotode plahvatuslik kasv luuleraamatutes tehnika arenemisega – igapäevaelu fotodest küllastumine mõjutab vältimatult ka kirjandusteoseid.

Hoolimata kirjandusteoreetikute huvist fotograafia ja proosakirjanduse vastastikmõju vastu ei ole luule ja foto dialoogi lähemalt uuritud. Käesolevas artiklis keskendume fotole ja lüürilisele luulele kui kahele nõrga narratiivisusega žanrile/meediumile. Kuivõrd siinsel uurimusel on muu hulgas sissejuhatav funktsioon, anname esmalt teoreetilise ülevaate lüürilisest ja pildilisest narratiivisusest, et selle pinnalt kirjeldada, kuidas suhestuvad omavahel liikumist väljendav luuletus ning staatiline foto ja millised on sellega kaasnevad tunnusjooned.

Mõnel juhul hakkab foto mängima luuleteksti tähendusloomes sedavõrd kaalukat rolli, et luule ja foto lahutamine muudaks radikaalselt mõlema semantilist väärtust. Selle näiteks oleme valinud Hasso Krulli ja Toomas Kalve koostöös valminud teose „Kaalud” (1997), milles luuletaja Krull on kirjutanud fotograaf Kalve 34 foto ainetel 31 luuletust (ja lisanud ühe XIX sajandist pärit rahvalaulu). See on eesti kirjandusväljal vahest kuulsaim näide sellest, kuidas foto ja luule on asetatud teadlikult kõrvuti. Peale üldiste tunnuste vaatleme Krulli ja Kalve koostöö kaudu koha- ja ajadeiksist, nende abil ka metafoorsuse/metonüümilisuse ilmnemist ning muutumist. Ehk teisisõnu ja tugeva üldistusega: ruumi, aega ja kujundlikku kõneviisi.

Selleks et artikkel ei jääks pelgalt ühe teose analüüsiks, vaid tooks esile laiemad tähelepanekud narratiivisuse ja lüürilisuse toimimisest lüürilise luule ja fotode vastastikmõjus, oleme sissejuhatavaks näiteks valinud luuletuse, mis ei paikne küll fotodega kõrvuti, kuid avab foto ja luule vahelise pingevälja üldiseid lähtekohti.

Foto kui referent: Wisława Szymborska „Foto 11. septembrist”

Poola nobelisti Wisława Szymborska 2005. aasta luuletuse pealkiri „Foto 11. septembrist”⁴ seob teksti lahutamatu visuaalse referendiga. Milline see referent tegelikult on ja kas luuletuse ajendiks on üks konkreetne foto või sündmuse salvestamine üldisemalt, jääb selgusetuks. Kuna kaksiktornide rünnakut on visuaalselt sedavõrd palju esitatud,⁵ võib Szymborska julgelt eeldada, et lugeja suudab terroriakti võrdlemisi konkreetset ette kujutada. See, et luuletuse juures ei ole fotot, ei muuda märkimisväärselt luuletuse retseptiooni.⁶ Luuletus ise on alljärgnev:⁷

⁴ Tegemist pole Szymborska ainsa fotole tugineva luuletusega. Nt luuletus „Hitleri esimene foto” põhineb 1890. aastal tehtud fotol, millel on jäädvustatud Adolf Hitler imikuna.

⁵ Fotod 2001. aasta 11. septembri terrorirünnakust on olnud tõukeks teistelegi kirjandusteostele ja/või nende retseptioonile. Agnes Neier on käsitlenud näiteks Don DeLillo 2008. aasta romaani „Falling Man” ja selle vastuvõtu seost terroriakti fotodega (Neier 2018).

⁶ Szymborska luuletust võib lugeda ka nii, et tekstil puudub fotograafiline referent: luuletus ise toimibki terroriakti fotograafilise ülevõttena, tekst jäädvustab tegelikku sündmust nii nagu foto. Sellisele lugemisviisile me siinses artiklis ei keskendu.

⁷ Kõik sõrendused nii siin kui ka edaspidi on meilt, et tõsta esile olulisi kohti. Kuna Szymborska luuletuses on just aja küsimus keskne, tähistame siinkohal temporaalsuse muutust.

Nad hüppasid alla põlevatelt korrustelt –
üks, teine, veel mõned,
kõrgemalt, madalamalt.

Foto jäädvustas nad elavana
ja nüüd hoiab neid
maa kohal suunaga maa poole.

Igaüks on veel tervik
isikupärase näoga
veri veel naha all peidus.

Veel on küllalt aega,
et juuksed pääseksid valla
ning taskust kukuksid välja
võtmed ja mündid.

Nad on ikka veel õhu käes,
kohtade kohal,
mis on alles avanenud.

Vaid kahte asja võin ma nende heaks teha –
kirjeldada seda lendu
ja jätta lisamata viimane rida.
(Szymborska 2008: 76)

Luuletus ja selle pealkiri osutavad fotole, mis peaks meediumile omaselt aja justkui seisatama, kirjeldama üht konkreetset hetke. Ometi algab luuletus minevikust, viidates sündmusele, millest ühte hetke on fotol jäädvustatud, ning liigub edasi olevikku ja foto kirjeldusse („hoiab neid maa kohal”), aeg on peatunud. Kolmandas ja neljandas stroofis on aeg peaaegu täielikult seiskunud (kolm korda kasutatakse sõna „veel”), aga samal ajal toimub liikumine tuleviku suunas: neljandas stroofis kirjeldatakse olukorda, mida foto tegemise hetkel ei ole veel juhtunud, teatud tulevikustsenaariumi, mida võimendab tingiva kõneviisi kasutamine. Siin toimub väljumine pildile jäädvustatud ajast ja realiseerub kõige selgemalt foto narratiivne alge, sest luuletuse lausuja teab, mis juhtub pärast fotokaameraga salvestatud hetke. Viies stroof liigub edasi üldisesse olevikku, aeg peatub justkui taas: lausuja kirjeldab kaksiktornide akendest välja hüpanud inimesi õhus paigal olevatena („Nad on ikka veel õhu käes”).⁸ Siin seguneb fotole kui vahendile osutamine ja kujutatud sündmuse emotsionaalsus: need inimesed on õhus konkreetset fotol, aga see on ka kultuuriruumis esinev traumaatiline mälu-pilt, mis kätkeb surma. Juba isiku-deiksise kordamine („nad”, „neid”) viitab nii kõigile neile, kes kaksiktornidest

⁸ Szymborska luuletus haakub Roland Barthes'i käsitlusega Alexander Gardneri 1865. aasta fotost „Lewis Payne'i portree”, kus raudus käsi noormees ootab vangikongis ülespoomist. Barthes kirjutab: „Ma loen üheaegselt: *see saab olema ja see on olnud*; ma vaatan õudusega ennetulevikku, mille panuseks on surm. Andes mulle poosi absoluutse mineviku [---], annab fotograaf mulle surma tuleviku vormis.” (Barthes 2015: 114)

alla hüppasid, kui ka kitsamalt neile, kes on foto(de)l jäädvustatud. Murrang toimub viimases stroofis. Szymborska pöörab fookuse teistpidi, osutab eksplitsiitselt lüürilise mina siseilmale, subjektiivsele reaktsioonile, mis aga muudab (tagasiulatuvalt) terve luuletuse tonaalsuse lüüriliseks. Liiasi ei osutata viimases stroofis enam fotole, vaid pilk on suunatud luuletajale ja luulele (seegi juures rõhutatakse diskursuseajas liikumist kahe viimase reaga, kus vaadatakse tagasi ka sellesama luuletuse kirjutamisele).

Szymborska tekstis liigutakse foto kaasabil tegelikkuses aset leidnud konkreetsest hetkest (kui toimus terrorirünnak) sellega üha lõdvemalt seotud olevikku: viimases stroofis kerkib esile küsimus, mida saab luuletaja või luuletus üldse sellise traumaatilise sündmusega peale hakata. Luuletuse vältel foto üldistub, kirjeldus muutub inimese väljapääsmatuse, lohutu paratamatuse väljenduseks ega ole enam seotud üksnes konkreetse foto või terroriaktiga. Tegemist on tugeva metonüümiaga, üksiku üldistamisega, mis omakorda võimaldab luuletuse atemporaalsust (üldist olevikku). Seevastu fotograafiale on omane ajaline konkreetsus: fotol on jäädvustatud üks hetk, see aga ahendab võimet iseseisvalt narratiivi edasi anda. Szymborska luuletuses võistlevad kaks kujutamismotiivi: fotolikult kirjelduselt minnakse sujuvalt üle lüürilisele kujutamismotiivile, mis tagantjärele muudab lüüriliseks luuletuse tervikuna. Ülemineku kese peitub selles, et lüürilisele luulele on omane subjektiivsus ja keskendumine sisemistele sündmustele, aga fotot iseloomustab just objektiivsus: foto valgustab sündmuse ja objektide välispinda.

Sellega jõuame teoreetilise sõlmkohani: kuidas atemporaalne⁹ (üldise olevikuga seotud) žanr (lüüriline luule) ja ühe hetkega tugevalt seotud meedium (fotograafia) kannavad endas narratiivsust, milline on žanri- ja meediumipõhine narratiivsuse areng ja nende kahe meediumi/žanri vastastikmõju lugemisprotsessis? Enne nendele küsimustele vastamist anname aga narratiivsusele keskenduva ülevaate lüürikast ja fotograafiast.

Lüüriline ja pildiline narratiivsus

Iseäranis alates nn narratiivsest pöördest humanitaarteadustes on narratiivi mõistele pakutud lahknevaid ja omavahel vasturääkivaid definitsioone.¹⁰ Mainekas narratoloog Marie-Laure Ryan andis 2007. aastal eri defineerimissuundadest põhjaliku ülevaate, jõudes lõpuks arusaamale, et mõiste liigitavalt määratlemine pole mõttekas. Ta pakkus välja prototüübisemantilise käsitluse, kirjeldades kaheksat narratiivsust suurendavat tunnust ning kaheksat narratiivsust vähendavat tunnust (Ryan 2007: 29–30).

Ka meie ei defineeri narratiivi, vaid jälgime narratiivsuse astme teisenemist, kasutame mõisteid *nõrk narratiivsus* ja *tugev narratiivsus*. Viimane tähendab jutustuse pidevat ja takistusteta kulgemist algusest lõpuni (Sternberg 1992: 529). Nõrgale narratiivsusele on omane aga katkendlikkus, ellipti-

⁹ Lüürika ajatust võiks kirjeldada kahetasandilise fenomenina: ühelt poolt on lüürikale omane üldine olevik, mis ei ole piiritletud kindla hetkega, teisalt nihkub loo aja asemel keskmesse diskursuse aeg – luuletuse olevik on iga hetk, mil seda n-ö välja hääldatakse.

¹⁰ Eestis on põhjaliku ülevaate narratiivist andnud Epp Annus (2002: 21–74) ja Märt Väljataga (2008).

lisus – tekst ei moodusta sidusat tervikut. Seetõttu peab nõrga narratiivsuse korral vastuvõtja ise täitma lüngad ning oma kujutlusvõime abil teksti konkretiseerima (vt nt McHale 2001; Phelan 2007).

Lüürilisele luulele on pigem omane nõrk narratiivsus, aga tegemist pole kindlasti žanri määratleva tunnusega. Siinkohal on oluline, et *lüürika* ja *luule* ei ole sünonüümid, nagu viimastel kümnenditel on kirjandusteaduses sageli käsitletud. Märt Väljataga annab põhjaliku ülevaate sellest, kuidas on mõistele *lüürika* eri perspektiividest lähenetud, ning osutab mõistele ammen-dava definitsiooni leidmise keerukusele (viidates muu hulgas René Welleki arusaamale, et lüürika ja lüürilisuse defineerimisest tuleks sootuks loobuda) (Väljataga 2013a). Lüürika määratlemine on osutunud samuti problemaatiliseks nagu narratiivi defineeriminegi. Üks enim tähelepanu pälvinud definitsioon pärineb ameerika narratoloogilt James Phelanilt, kes toob esile lüürika kaks tüüpi: „(1) keegi räägib mingis olukorras mingil eesmärgil kellelegi teisele (või isegi iseendale), et midagi on – situatsioon, emotsioon, tajus, suhtumine, uskumus; (2) keegi räägib mingis olukorras kellelegi teisele (või isegi iseendale) oma mõtetest millegi kohta [...] luuletus salvestab lausuja mõtteid” (Phelan 2007: 22).

Phelani käsitletuse üldsõnalisus kinnitab, et täpsest definitsioonist otstarbekam on osutada kesksetele omadustele, mis iseloomustavad lüürilisust. Neist olulisimad on Phelani jaoks enesekohasus (lüüriline mina) ja mentaalsete/psühholoogiliste sündmuste domineerimine (subjektiivsus) väliste sündmuste üle. Lüüriline mina vahendab oma tundeid ja emotsioone, osutused väljapoole on sisemaailma esitamise teenistuses. Phelani sõnul on lüürika tunnuseks ka olevikulisus („midagi on”), mistõttu erineb see narratiivist, mis on olemuslikult retrospektiivne („midagi oli”) (Phelan 2007: 22). See toob omakorda kaasa vähese vahendatuse mulje.

Neid nelja tunnust¹¹ – enesekohasus, subjektiivsus, olevikulisus ja vähene vahendatus – avab paljuskim mõiste *apostroofsus*, st lüüriline pöördumine, mis on suunatud abstraktsetele teemadele või isikutele, kes tegelikult ei pruugi eksisteerida (põhjalikumalt vt Smith 2007). Ameerika kirjandusteoreetik Jonathan Culler käsitleb luulet narratiivsest ja apostroofsest poolusest koosnevana, kusjuures lüürika on „apostroofsuse triumf” (Culler 1981: 149). Laiemalt, luuletus võib sisaldada objekte ja sündmusi, millel on minevik ja tulevik, ometi paiknevad need paratamatult samal ajal nii diskursuseajas kui ka üldises olevikus.¹² Näiteks looduslüürika sisaldab osutusi välistele objektidele, aga need on lüürilise mina siseilma peegeldamise teenistuses.

Apostroofsust iseloomustab seega atemporaalsus, mis on siinse uurimuse jaoks keskseim lüürika tunnus. Kui narratiivi osaks on ajaline järgnevus, siis „[l]üürika loob ajatu oleviku, lõputult peatatud hetke, mis vastandub narra-

¹¹ Väljataga esitab Werner Wolfile tuginedes ka üheksa prototüüpset luuletunnust, mis osaliselt kattuvad siinses uurimuses vaadeldavate lüürika tunnusjoontega. Nii on luule prototüüpsed tunnused näiteks enesekohasus, teadvuse vahetu kohalolek, subjektiivsus, staatilisus ja absoluutus (Väljataga 2013b: 258–261), mis kehtivad ka lüürika kohta.

¹² On huvitav, et Culleri lüürikateooria tõukub küll 1980. aastate hakul välja pakutud lüürika definitsioonist, aga tõstab lisaks traditsioonilistele kategooriatele (subjektiivsus, mittefiktsionaalsus, adressaat jne) esile pigem lüürika musikaalsust, rituaalseid tunnuseid, nagu rütm, erisugused kõnekujundid, loitsulisus (müstilisus) jne (Culler 2017).

tiivile omasele minevikusündmuste arengule” (Morgan 2008: 301). Lüüriline luule paikneb justkui alatises olevikus, aegruumiline konkreetne on seotud üksnes lüürilise minaga ja osutatud objektidel puudub referentsiaalne konkreetne. Seega võib eeldada, et luule ja foto tihedamas vastastikmõjus laguneb lüürilisuse üks põhitunnus, kuna foto lisab luule aegruumile konkreetseuse.

Culleri lähenemine iseloomustab ka tendentsi, mida kohtab sageli lüürika defineerimise katsetes: lüürika/lüürilisuse radikaalne vastandamine narratiiviga/narratiivsusega. Lüürilisus toimib sageli tõepoolest narratiivi katkestava jõuna ja seda iseloomustab välise sündmusteahela asemel lausuja sisemaailma atemporaalne (re)presenteerimine – lüürilistes luuletustes on representatsioon küll ajaliselt struktureeritud (võime rääkida näiteks lüroepikast), aga traditsiooniliselt põhistavad seda väliste sündmuste asemel sisemised (mentaalsed ja/või psühholoogilised) seisundid, impulsid. Heather Dubrow on väitnud, et kirjandusteoorias tuleks pühendada „vähem tähelepanu lüürika ja narratiivi vahelistele konfliktidele, et tunnustada nende koostoime sagedust ja mitmekesisust” (Dubrow 2006: 264). Monique R. Morgani hinnangul käsitletakse teoorias lüürika ja narratiivi suhet sageli võimuvõitlusena, millest üks väljub võitjana, määrab luuleteksti dominandi ning teksti tonaalsuse/lugemisstrateegia (Morgan 2008). Peter Hühn ongi näiteks väitnud, et lüürilise luule üheks põhiomaduseks on osalemine nii narratiivses fiktsioonis kui ka draamatekstile omases struktuuris: luule võib mõtteprotsesse kaudselt vahendada ja ka esitada neid otse, kvaasi-dramaatiliselt (Hühn 2014: 155).¹³

Szyborska luuletus 11. septembri terroriaktist näitlikustabki narratiivsuse ja lüürilisuse üheaegsust ning koostoimet: luuletuses joonistuvad välja selge liikumine ja mikronarratiivid, samal ajal on tegemist nii kaasaegse kui ka tagasivaatava representatsiooniga. Narratiivsus ja lüürilisus avalduvad eri tasanditel, kusjuures viimases stroofis muudetakse just eelnevale toetudes kogu luuletus lüüriliseks (atemporaalseks, subjektiivseks, hüperboolseks).

Niisiis esitab ajaülene lüüriline luule väliselt üht momenti, selle dunaamilisus tuleb esile lüürilise mina siseilma tasandil. Sarnaselt lüürilise luulega esitab ka fotograafiline kujutis vaid üht hetke, kuid foto ei ole ajaülene, vaid jääb oma staatilisuses muust ajavoolust puutumatuks, suudab peatada aja.¹⁴ Kui lüürilisel luulel täpsed ajapiirid puuduvad, siis fotol on need rangelt paigas. Just nimelt see ajaline piiratus toob esile fotole omase nõrga narratiivsuse.

Sarnase eristuse lõi 1767. aastal ka Gotthold Ephraim Lessing, kui ta määratles luule ajalise kunstina ning kujutava kunsti ruumilisena. Ometi – nagu Lessing isegi mõistis – võib ka staatiline kujutis edastada lugu. Lessing kirjutab: „Maalikunstis, kus kõik toimub samaaegselt, koeksisteerivalt, saab tegevusest kasutada ainult ühtainust momenti, ja see tuleb valida kõige pregnantsem, niisugune, millest eelnev ja järgnev kõige paremini selguks.” (Les-

¹³ Hühni arusaama ilmestab hästi Tõnu Õnnepalu poeem „Klaasveranda” (2016), mille esimeses pooles domineerib kõiketeadev jutustaja kui lüüriline mina, teises pooles aga kvaasi-dramaatilised monoloogid.

¹⁴ Foto võime säilitada endas üks konkreetne hetk võimaldab fotol ka seda hetke ajas justkui kaasas kanda. Foto, mis on tehtud 2001. aastal, jääbki kujutama 2001. aastat – pilt on lahutamatu oma referendist ja tegemisajast (sellel põhinevad ka varasemate fotode metafoorsed ja/või metonüümilised tõlgendused).

sing 1965: 391) Seega on kunstniku ülesanne kujutada maalil momenti, milles peitub pregnantne ehk viljakas hetk, st stseeni loostamise potentsiaal. Maalil kujutatud hetk peab kutsuma vaatajaid edasi mõtlema ja nähtut tõlgendama, kasutama oma kujutlusvõimet ning jätma „kujutlusvõimele täieliku vabaduse” (Lessing 1965: 341). Vaatamise, tõlgendamise ja kujutlemise kaudu avanebki maalidel peituv narratiiv ning viljaka hetke täielikuks avamiseks on vaja vaataja ja teose dialoogi.¹⁵

Kuigi Lessing lõi oma teooria rohkem kui kolmsada aastat tagasi, ammu enne fototehnika leiutamist, on tema käsitus viljakast hetkest ja üksikpildi narratiivsusest jätkuvalt aktuaalne. Ühelt poolt nõuab narratiiv sündmuste arenemist ja muutumist ning ei saa seetõttu toimuda ühe pildi sees (Rimmon-Kenan 2006: 16). Aga kuni meedium edastab sõnumit, mida saab tõlgendada loona, peaks seda määratlema narratiivina või vähemasti narratiivsena. Belgia teoreetikud Jan Baetens ja Mieke Bleyen väidavad, et ühekaadrilise pildi narratiivne lugemine on alati võimalik, „olenemata kujutatud liikumise või paigale tardumise määrast” (Baetens, Bleyen 2010: 167). Kuid tuleb eristada seda, kas foto ise on narratiiv või fotol on narratiivsus, mis tuleb esile alles vaataja tõlgenduse kaudu (ehk siis fotol on narratiivne potentsiaal).

Fotode narratiivsuse tase sõltub ka sellest, mida on fotol kujutatud. Näiteks natüürmort evib kindlasti nõrgemat narratiivsust kui seeria fotodest, kus on kujutatud liikumist ühest stseenist teise. Seriaalne kujutamine vähendab narratiivi elliptilisust ja vaataja tõlgenduslikku koormat, konkretiseerides pildil olevat narratiivset alget. Senikaua, kuni pilt ärgitab vaatajaid kujutlema lugu selle kohta, mida nad näevad, on seal olemas viljakas hetk. Näiteks on narratoloog Emma Kafalenose jaoks piltides olemas narratiivsus siis, kui lugeja saab pildist konstrueerida faabula: „Maal või foto, millel on narratiivne viide, pakub vaatajale kogemuse, mis on võrreldav narratiivi sisenemisega *in medias res*; me küsime endalt, mis on juhtunud, mis hakkab juhtuma ja kus me oleme narratiivses jadas” (Kafalenos 1996: 59). Kui faabula konstrueerimise vastutus langeb eelkõige vaataja õlule, suureneb võimalus luua erinevaid ja paljuskü juhuslikke narratiive.

Marie-Laure Ryan kirjutab: „Samal ajal kui keel võib lihtsalt keskenduda objektidele ja omadustele, saavad pildid raamida ainult üldise ala, mis sisaldab mitmeid kujusid ja jooni” (Ryan 2004: 10). Foto võib sündmust üksnes illustreerida, kuid mitte piisavalt spetsiifiliselt, et ilmneks pildil toimuva kontekst ning et kaoksid olemuslikult erinevad tõlgendused. Niisiis on fotodel võime konkretiseerida teatud kujutisi, mis võivad verbaalselt jääda eripalgelisteks, ning samas on pildid piiratud selle osas, mida nad saavad vaatajaile edasi anda. Teisisõnu, fotod võivad midagi kujutada justkui kõikehõlmavalt, kuid problemaatiliseks jääb vaataja pilgu juhtimine kindlasse punkti, millele soovitakse tähelepanu pöörata. Sõnalised tekstid aga seisnevadki just mingite detailide esiletõstmises ning teiste varjule jätmises.

Foto ja lüüriline luule ei vastandu niisiis narratiivile. Kui me vaatleme aga visuaalset materjali koos tekstiga, siis on foto narratiivsuse vallandamine lugeja/vaataja eest justkui ära tehtud: tekst pildi kõrval juhib vaataja tähele-

¹⁵ Selline mõttekäik haakub retseptisiooniteooriaga: kirjandustekstist tekib teos alles lugeja kujutlusvõime abil. Ometi on selge, et sõnalise vahendi narratiivsus sisaldub paljuskü juba tekstipinnal.

panu sinna kuhu vaja ning avardab foto staatilist ja konkreetset aegruumi.¹⁶ Isegi kui pildi ja teksti narratiivsed maailmad on erinevad, tekivad nende vahel seosed. Ka kõige lihtsam külgnevussuhe (millisena võikski ette kujutada tavapärasest foto ja teksti vaheldumist ilukirjanduses) loob semantilised suhted, kuigi eraldivõetuna ei tarvitse neil semantilistel ühikutel sellist seost olla (vt Jakobson 2012). See, mida näidatakse, hakkab mõjutama seda, mida loetakse. Ja vastupidi. Luuletus peaks justkui avama fotol peituvat viljaka hetke – seostama pildil peituvat narratiivse alge tekstiga. Foto aga konkretiseerib luuletuse kohti, tundeid, meeleolu. Sellise lahutamatu terviku loomine mõjutab märgatavalt seda, kuidas ühe tähendusliku üksuse narratiivsuse aste hakkab koostoimes teisega muutuma.

Foto ja (lüürilise) luule vastastikmõju üldised tunnused: Hasso Krulli ja Toomas Kalve „Kaalud”

Intervjuus Margus Kasterpalule annab Hasso Krull ülevaate raamatu „Kaalud” autorite teoreetilisest huvist ja sõnastab mitu olulist pidepunkti, mis on omased ka foto ja lüürilise luule kui kahe nõrga narratiivsusega meediumi/žanri vastastikmõjule:

See on huvitav, milline see visuaalse ja verbaalse kujutluse vahetuse õieti on. Üldiselt arvatakse, et need on siiski kaks nii erinevat kujutluse valda, mis päriselt ei kohtugi. Kuid on ikkagi olemas selliseid piirialasid, kus toimub mingi vahetus. Selle raamatu puhul ma mõtlesin, et kas ta hakkab niimoodi tööle, et natukene loed teksti, siis tekib üks kujund, siis edasi ei viitsi lugeda, vaatad hoopis pilti ja kõlama hakkavad hoopis teised asjad. Ja nad segunevad omavahel nii, et lugeja ei teekski vahet, et tal oleks ükskõik. (Kasterpalu 1997)¹⁷

Krull paigutab koostöö fotograaf Kalvega piirialale, kus peaks toimuma kahe meediumi vastastikmõjus peaaegjalikult semantiliste väärtuste vahetus. Teisalt kirjeldab ta tähendusloomet pideva liikumisena ühest meediumist teise, katkestuste jadana, kus ühes tekkiv tähendus või kujund mängitakse teises kuidagi ümber ja seda senikaua, kuni moodustub tervik, toimub segunemine ning semantiline vahetus toob kaasa kahe tähendusvälja ühtesulamise. Just seetõttu ei ole „Kaaludes” teostunud raamatu algne idee, mille Krull on sõnastanud nii: „Nii tuligi mõte dialoog-raamatust ja just tavalisele vastupidiselt, et sõna illustreeriks pilti” (Kasterpalu 1997). Verbaalne ja visuaalne on lahutamatu tervik, üks pole teisest olulisem.

¹⁶ Samamoodi mõjuvad luuletusi meenutavad fotode lühikirjeldused Krull ja Kalve teose lõpus: rõhutatakse üksikuid objekte, nähtusi, suunatakse lugejat/vaatajat keskenduma foto konkreetsetele aspektidele.

¹⁷ Krullile on iseloomulik oma lüüriliste tekstide kontekstualiseerimine kriitikaväljal. Sellise protsessi mõju tekstide narratiivsusele on eritlenud Joosep Susi (2019).

Pidev liikumine ühest meediumist teise¹⁸ võimendab lugemisprotsessi ellip-tilisust. Lugejal tekib vajadus lugemine katkestada, keskenduda luuletuse-tagusele ruumile, et tekst foto abil konkretiseerida (ja vastupidi), olgu siis luuletuse kõrval paikneva foto (nagu „Kaaludes”) või sellise abil, mida tuleb lugejal ette kujutada, meelde tuletada (nagu Szyborska).

Krulli käsitus langeb paljuski kokku arusaamaga pildi narratiivsest algest kui viljakast hetkest, mille kirjandus esile toob, ja kirjandusest, millele foto annab visuaalse tausta, kuhu on võimalik siseneda ja kust on võimalik edasi minna.

Selle tehnikaga, mida ta [Toomas Kalve] kasutab, tuleb sinna nii palju ruumi ja asjade tegelikku olemist sisse, pilt muutub nii peenelt detailseks, et avaneb ainult rahulikult, pikkamisi reflekteerides. See on tõe töötlus, mis on valguse tehtud. [...] Nende tekstidega on püütud sellesse pilti sisse murda, minna selle raami taha. Kui pildil on tuba ja uks, siis kindlasti vaadata ka, mis on selle ukse taga. (Kasterpalu 1997)

Krulli arusaam, et Kalve tehnikaga on võimalik jõuda asjade tegelikku olemisse, meenutab esmapilgul XIX sajandi loodusteaduslikust positivismist tõukunud nägemust fotost kui mehaanilisest mitte-käsitööst, mis esitab reaalsust sellisena, nagu see on. Kuid Krull väidab, et fotokaamera abil töödeldakse tõe, mitte ei esitata seda. Kalve fotod, mis enamasti kujutavad vaikelu, esemeid, objekte, sekka üksikud pildid inimestest, loovad töötluse ja värvivalikuga pildi estetiseeritud tegelikkusest. Fotode detailrikkus ning paigutus jätavad aga vaatajale hulgaliselt ruumi kujutatu tõlgendamiseks, fotol peituv viljaka hetke avamiseks.

Kalve ja Krulli koostöö ei ole mõistagi ainus samalaadne teos. Näiteks on Andrew D. Miller analüüsinud vendade Thom ja Ander Gunni 1996. aasta teost „Positives”, mis koosneb 36 luuletusest ja 40 fotost, mis kujutavad XX sajandi keskpaiga Suurbritannia linnaelu. Miller nimetab olukordi, kus fotol põhinev luule on asetatud ka füüsiliselt fotoga kõrvuti, „ekfraatiliseks kalligrammiks” (Miller 2015: 172).¹⁹ Milleri lähtekoht on selge: ilma fotota poleks luuletusel visuaalset taustsüsteemi ja ilma luuletuseta ei tekiks narratiivi. Foto ja tekst sõltuvad teineteisest ja moodustavad ühise sõnumi, olgugi et kahe meediumi semantiline ühisosa võib olla minimaalne.

Sarnane dialoog tuleb esile juba „Kaalude” avaluuletuses ja fotol selle kõrval. Foto kirjeldus kõlab nõnda: „Pildi keskmes on ühe jalaga laud, paremal ümmargune laud ja vasakul tool. Paistab veidi lahtist ust. Põrandal küüslaugud ja kingad, seinal kaks pilti. Taustaks ahi. Vaasis kuivanud kõrreliised.” (Krull, Kalve 1997: 72) Krulli parafraseerides võiks öelda, et kui fotol on

¹⁸ Kui luule üheks keskseks tunnuseks on värsi- ja stroofiipiir (katkestus, paus), siis võib oletada, et see on ka koht, kus lugeja realiseerib suurema tõenäosusega vaatamispotentsiaali. Meediumivahetus on erinevalt proosast seega ka vormiliselt markeeritud: värsilõpp on suure tõenäosusega koht, kus lugeja pöörab pilgu fotole.

¹⁹ Miller laenab mõiste *kalligramm* tähendusvälja Michel Foucault’lt, pidades silmas olukorda, kus kaks meediumi on ühte sulanud. *Ekfraas* on kunstiteose või sellest tuletatud kujuteldava stseeni kirjeldus (Hollander 1995: 5).

kingad, tuleb minna nendega jalutama, ja kui fotol on uks, tuleb kingadega sellest välja astuda.

kingad on nagu luukered
mis klõbisevad mööda pinda
nad keeravad
ümber nurga
ja tunnevad end nagu kodus
nad tunnevad end
keset asju
ja taimede luukeresid
täiesti vabalt
ja kohmetult
sest neil ei ole tegemist
neil pole tegemist ahjuga
ja pole tegemist pildiga
ainult nemad
on pildi peal
ja kõik muud asjad
on lihtsalt seal kõrval
õhk hoovab uksest
ja akna küljes on
valgust
valgus on seal küljes ja
ei tule küljest lahti
(Krull, Kalve 1997: 7)

Luuletuses vahelduvad kaks vaatepunkti, mis on omased nii Krulli tekstidele kui ka üldiselt fotost tõukunud või fotodega seotud luuletustele: 1) lausuja positsioneerib end fotode vaatajana ja tõlgendab neid või laseb enda mõtte neid vaadates voolama; 2) lausuja käsitleb jäädvustatud sündmust või hetke tegelikkusena, astub fotol kujutatud ruumi n-ö sisse.²⁰ Luuletuse alguses avardab lausuja fotot ruumiliselt, liigub pildi taha (kingade liikumine lisab ka ajamöötmel), järgneb personifikatsioon (kingade tunnete kirjeldamine). Tekst suunab lugeja pilgu fotol ühte kindlasse punkti, läheb justkui edasi sealt, kuhu Kalve pooleli jäi, ja valgustab verbaalselt objekte fotol. Mart Velsker sõnastab täpselt, kuidas toimub tähendusloome foto ja luule vastastikmõjus:

Krulli luuletused on kõigepealt laiendused neis asjus, mis juhtuvad pildipinna all või sellest eemal, alles seejärel on nad tõlgendused sellest, *mida see / peab tähendama*. Krull astub vapralt hermeneutilisse ringi sisse ja tajub siis seal aeg-ajalt nähtava mõnuga subjekti ja objekti segimineku tunnet. Ta ei kaota kriitilist distantsi täielikult, kuid arvestab kogu aeg võimalusega, et tema mõtted võivad osutuda hoopis Kalve asjade mõteteks, et tema vaade asjadele võib olla asjade vaade temale. (Velsker 1998: 464)

²⁰ Näiteks Szymborska eespool käsitletud luuletust võib lugeda mõlemal viisil. Esimesel juhul on tegemist pigem ekfraatilise kirjeldava tekstiga, sellisel juhul on luuletuse narratiivsus nõrgem.

Niisiis laiendab luuletus esmalt hetke fotol (Krulli puhul ruumiliselt, Szyborska ajalisel), hermeneutilises ringis põimuvad kaks meediumi isegi sedavõrd, et subjekti ja objekti piir võib hägustuda.

Miller iseloomustab foto ja luule intensiivset pingevälja ja ühist tähendusloomet: „Igasugused piirangud või puudused, mis võivad olla ühes meediumis, kompenseeritakse teise meediumi vormiga, nii et kui tekst ja pilt oleksid teineteisest lahus, ilmneks nende ühise suurema tähenduse lagunemine” (Miller 2015: 174). Lugeja tõlgenduslik energia suunatakse tavapärasest pisut teistele asjaoludele (ideaalis foto ja luuletuse vastastikmõjule). Kui lüürilise luule juures rõhutatakse sageli lugeja suuremat vajadust täita lünki ja sedakaudu tema aktiivset osalust tähendusloomes, siis Szyborska ja Krulli tekstides – ja julgeme arvata, et ka üldiselt – on foto abil lihtsustatud sidusa narratiivi saavutamine.²¹ Tänu konkreetsele sündmusele ja/või visuaalsele taustale ei pea lugeja energiat kulutama luuletuses kirjeldatava ettekujutamisele ja saab tähelepanu suunata teistele asjaoludele, nagu lüüriline atmosfäär, üksiku ja üldise põimimine vms.

Oleme praeguseks jõudnud viie tunnuseni, mis iseloomustavad foto ja (lüürilise) luule vastastikmõju. 1) Toimub semantiline vahetusprotsess, kus ühes meediumis tekkiv tähendus mängitakse teises ümber, kuni tähendusväljad sulavad ühte. 2) Luuletus laiendab fotot nii ajalisel kui ka ruumiliselt, realiseerib foto narratiivse alge. 3) Luuletus saab omakorda konkreetse visuaalse taustsüsteemi, 4) seetõttu saab lugeja pöörata tõlgendusliku tähelepanu teksti teiste külgede jõustamisele. 5) Vaheldumisi foto vaatamine ja teksti lugemine muudab lugemisprotsessi elliptilisemaks.

Kohadeiksis

Kui Szyborska luuletuses olid esiplaanil ajalised muutused, siis „Kaaludes” vahelduvad kohamäärused. Sellele on tähelepanu juhtinud ka Velsker:

Niisiis, kõikides luuletustes toimib viitamine pildile: „see”, „ta”, „nad”, „siin”, „selline”, „näe” – sageli alustavad sellised (!) sõnad ka luuletust, sundides pilgu kohe sebima paremalt vasakule ja tagasi. Need on sõnad, mis osutavad fotole, tihti muid nimesid andmatagi, ja need sõnad seovad üheks ka tekstikudet omaette. (Velsker 1998: 463–464)

Foto ja luule vastastikmõju deiktilise lähtekoha postuleerib Miller nii: „Ilma fotodeta muutub luuletus referentsiaalselt põhjendamatuks. Selle nar-

²¹ Muidugi on ka juhtumeid, kus foto ja luule vaheline pingeväli on nõrgem, kuid siiski võib täheldada foto olulisust ühtse loo moodustamisel. Näiteks Tõnis Vilu eepilises haigusnarratiivis „Kink psühholoogile” (2016) kinnitab foto narratiivi terviklikkust ja loob haiglaslik-kehalise atmosfääri. Teoses on tegelikult vaid üks pilt: värvilisel kaanepildil on kujutatud autorit vees, tumedad ujumisprillid silmi peitmas, huuled tumepunased ja läikivad. Põhiloost eraldi paigutatud elliptilised vahetekstid on asetatud kaanefoto suurendatud osade peale. Erinevalt seni vaadeldud tekstidest on läbiv narratiiv (mis keskendub elule bipolaarsena) sedavõrd ühtne ja väiksema elliptilisusega, et kaanefoto ei ava lugejaile uusi lähenemisnurki, mille abil teksti konkretiseerida või tõlgendada. Kogu teose ulatuses toimub kesksete kujundite toel foto järkjärguline ja ühesuunaline narrativeerimine.

ratiiv kaotab suure osa oma spetsiifilisusest. Tegelikult kaotab luuletus ilma fotodeta igasuguse deiktilise väljanägemise.” (Miller 2015: 180) Deiktiline konkreetlus suunab ja piirab lugeja visuaalse kujutlusvõime realiseerimist lugemisprotsessis. Tänu fotole pole lugejal vaja ette kujutada alternatiivseid pilte.

Kuna lüüriline luule on elliptiline, ei ole selles enamasti isegi tugeva deiktilisuse korral ruumilist konkreetlust. Krulli tekstides määratletakse orientatsioonikese (aegruumiline nullpunkt) tihtipeale juba esimeste värssidega. Vahel lausuja justkui juhendab lugejaid, kuidas peaks fotot vaatama („näe siin” (Krull, Kalve 1997: 13)); teisel tähistab lausuja oma vaatamisprotsessi ja sedakaudu ka deiktilise keskme („ma näen pojengi” (Krull, Kalve 1997: 39)). Mõlemal juhul saab ruumilisust määratleda kahe aspekti kaudu: lausujaga, kes vaatab fotot ja osutab sellele, ning ruumiga fotol, millele osutatakse. Orientatsioonikeskme lõhenemine tähendab ühtlasi luuletuse lüürlisuse vähenemist: tekstis osutatud objektid ei ole enam abstraktsed, vaid neil on konkreetne visuaalne vaste, tegemist pole enam üksnes lüürlise mina mentaalsete protsesside vahendamisega.

Sarnane topeltkodeeritus iseloomustab peaaegu kõiki kohamäärusi „Kaaludes”. Näiteks luuletuses, mille kõrval on alasti tütarlapse foto:

siin on mõned mandariinid
ja see imelik tüdruk
keda ei tasu kõnetada
mitte kõnetada, nii
on kõige parem
pärast te saate ise
aru, miks
(Krull, Kalve 1997: 43)

Luuletuse esimese sõnaga määratletakse situatsioon, kus lausuja vaatab fotot või on ise fotol oleva tütarlapse kõrval. *Siin* ja *see* on konkreetsed (me näeme, kus tütarlaps istub ja missugune ta välja näeb), aga samal ajal segunevad need lausuja ruumilise paiknemisega (lausuja võib asuda nii tütarlapse kõrval kui ka fotost väljaspool). Paralleelselt kehtivad kolm tõlgendust: 1) kõnetada ei tasu tegelikkuses eksisteerivat tütarlast, kellest on tehtud pilt; 2) kõnetada ei tasu tütarlast, sest ta on pelgalt fotol; 3) kõnetada ei tasu sellist tütarlast üldiselt (tegemist on metonüümiaga). Järelikult muudavad deiktilised väljendid foto olemasolu korral luuletuse konkreetsemaks, kuid neid konkreetlusi on paratamatult mitu. *Siin* ei ole kunagi ainult *siin*. Tegu on nii lüürlise mina lokatsiooniga (nt Szyborska luuletuse viimases stroofis); sündmusega, mida kujutatakse (nt Szyborska luuletuse esimestes stroofides), kui ka pildiga, mida vahendatakse. Seega foto luuletuse kõrval nii täpsustab kui ka hägustab luuletust.

Sõnadega *siin* ja *see* antud konkreetlus juhatab sisse ka teise luuletuse, mille kõrval asuva foto esiplaanil on ülevaalgustamise tõttu peaaegu märkamatu hauakivi: „see tähendab sulle midagi / et keegi on siin / juba varem käinud” (Krull, Kalve 1997: 19). Ambivalentsust võimendab siire: olevik muutub täisminevikuks, ei ole aru saada, kas keegi on siin või keegi on olnud siin.

Mõlemad võimalused kehtivad paralleelselt. Deiktilise topeltkodeeritusega analoogselt toimib siin ka adressaat. Kas adressaat on abstraktne sina, lugeja, surnu või hoopis lausuja ise, kes sinavormis pöördub enda poole? Pädevad on kõik tõlgendused: foto kaasabil on lüürilisel minal võimalik pöörduda enamate adressaatide poole.²²

Peaaegu kõikides Krulli luuletustes võimendab deiktilist ambivalentsust teksti vältel toimuv üleminek väliselt kirjelduselt lüürilise mina tunnete väljendamisele (nagu ajaliste muutuste kaudu toimus ka Szymborska tekstis). Kuna lüüriline luuletus keskendub paljuski lausuja tundeilmale, on ka välised pildile osutused seotud lüürilise mina siseilmaga. Niisiis on foto nagu peegel lüürilisele minale, kes vaatab ühtaegu nii iseennast kui ka fotot. See toob kaasa foto lüürilisuse suurenemise (fotole lisandub subjektiivne, atemporaalne lugemisstrateegia) ja luuletuse lüürilisuse vähenemise (tekst pole üksnes lüürilise mina tunnete väljendus, vaid ka visuaalse, välise ruumi (re)presenteerimine). Need muutused – mitmel tasandil tekkivad ambivalentsused ja iseäranis foto lüürilisuse tugevnemine – toovad muu hulgas kaasa muutused metafoorsuses ja metonüümilisuses. Vaatame näiteks fragmenti luuletusest, kus lausujaks näivad esmapilgul olevat hoopis fotol kujutatud nööri rippuvad sokid:

ilusti rippudes
maa ja taeva vahel
teeme me
teistele head
(Krull, Kalve 1997: 52)

Korraga esineb nii personifikatsioon (lausujaks on sokid) kui ka prosopo-põa (lausujaks on subjekt ehk isikustatud sokid fotol – foto kõneleb). Lausuja positsioon sõltub lugeja tõlgendusest. Nagu Velsker tabavalt osutas, arvestab Krull „kogu aeg võimalusega, et tema mõtted võivad osutuda hoopis Kalve asjade mõteteks, et tema vaade asjadele võib olla asjade vaade temale” (Velsker 1998: 464). Personifitseeritud sokid võib olla metafoor, mille kaudu kõneleb tegelikult lausuja. Õigupoolest lisab selline semantiline vahetus kahe meediumi ühisosale lüürilisust: lüürika/apostroofsuse sagedaseks tunnuseks peetakse dialoogilisust, kus adressaat (sina) on lausuja sisemaailma osa, langeb lausujaga kokku. Luuletus jätkub:

keegi ei saa
üldistuse eest pageda
muidu kui
seitsmepenikoorma-
sokkides

²² Adressaadi ambivalentsus on lüürikale loomuldasa omane. Jonathan Culler väidab näiteks, et lüüriline tekst on suunatud korraga nii eksplitsiitselt väljendatud objektile, lausujale kui ka avalikkusele (Culler 2017). Koosmõjus visuaalse meediumiga suureneb apostroofsuse ambivalentsus veelgi. Samal ajal moodustuvad sageli ka paralleelsed lausujad, kui on keeruline eristada lausujat ja subjekte/objekte fotodel.

Kui valida teine lugemisstrateegia (sokid on metafoor) ning arvestada foto ja luule ühisosa lüürilisuse, ajaülesusega, samuti lüürikale omase hüperboolsusega (üldistusvõimalus on luuletuses eksplitsiitselt väljendatud), muutuvad sokid ka metonüümiliseks: nad ei ole enam pelgalt lüürilise mina siseilma metafoor, vaid võivad muutuda üldiselt inimese metafooriks. Tähenduslik ülekanne ei toimu enam üksnes fotole jäädvustatud objekti ja selle representatsiooni vahel, vaid ka foto ja luule lüürilise vastastikmõju piires, mistõttu kasvab metafoorist välja metonüümia. Sarnaselt muutub ka Szymborska tekst metonüümiliseks kohe, kui luuletust lugeda luuletaja või väikese inimese abitusena traumaatilise kogemuse kontekstis.

Analüüsides kohadeiksist, jõudsime foto ja luule vastastikmõju kuue tunnuseni. 1) Foto loob luuletusele (isegi nõrga omavahelise seotuse korral) deiktilise konkreetisuse, ilma milleta oleks tekst referentsiaalselt hägus. 2) Deiktilise konkreetisusega paralleelselt tekib deiktiline topeltkodeeritus, mistõttu muutub ambivalentsemaks ka adressaat (vahel ka lausuja). 3) Samal ajal peegeldab foto lisaks välisele ruumile ja nähtavatele objektidele metafoorselt ka lüürilise mina siseilma. 4) See toob kaasa foto lüürilisuse suurenemise ja 5) luuletuse lüürilisuse vähenemise. 6) Paiknedes kõrvuti lüürilise luuletusega, saavad objektid fotol metafoorse tähenduse, millest võib välja kasvada metonüümia. Kinnitust sai eelnevalt juba põgusalt puudutatud tõsiasi, et foto olemasolu lüürilise luule kõrval piirab ja konkretiseerib lugeja visuaalse kujutlusvõime kasutamist lugemisprotsessis. Võib isegi öelda, et foto kohalolu teksti kõrval kaotab vajaduse lugejal oma kujutlusvõimet täiel määral rakendada.

Ajadeiksist

Kui „Kaaludes” kohtab peaaegu igas luuletuses kohamäärusi, siis ajamäärusi on raamatus vähe, mis Krulli luuleloomingut tervikuna silmas pidades on üpris haruldane. Kõigis 32 luuletuses domineerib olevik. Sealjuures on raamatu teises pooles side fotode ja luuletekstide vahel hapram: valdav on atemporaalsus ning foto toetab liikumist lüürilise mina intiimsesse ruumi.

Arvestades „Kaalude” kontseptsiooni, ei oma foto tegemise ja luuletuste kirjutamise ajaline vahe erilist tähtsust. Ajaline järgnevus (enne foto, siis tekst) on paigas. Küll aga kirjeldab lausuja sageli (nagu ka Szymborska), mis toimus enne fotol jäädvustatud hetke ja mis toimub pärast. Teisisõnu, lausuja lõhub fotole omase staatilisuse ning avab fotovälise aja.

Kõige silmatorkavamaks kindla ajaga seotud võtteks on 1895. aasta rahvalaulu („söö karja soruta karja” (Krull, Kalve 1997: 31)) kasutamine koos dateeringuga luuletuse all. Mõistetavalt ei saa luuletus otseselt viidata Kalve fotole, aga paratamatult tekivad kahe meediumi vahel seosed. Rahvalauluga moodustab kontrasti lastemänguväljak Kalve fotol, pildil olevatest objektidest seostub XIX sajandiga vaid puu, mis võis ka 1895. aastal sealsamas olemas olla. Krull kirjeldab situatsiooni nii:

[T]egelikult on mind alati huvitanud see, et tekstis saab mingit kaugemat aega väga kiiresti sisse tuua lihtsalt ainult ühe tsitaadiga, ühe liigutusega ja

kohe on kõik need probleemid esil, mille poolest too eelnenud aeg erines või oli sama moodi. Kuivõrd raamat on nagunii selline minevikku libisev, siis tuligi kiusatus teha üks sööst ka näiteks saja aasta taha. Mul tegelikult tuli seda pilti vaadates pähe, mis seal sada aastat tagasi olla võis – neid turnimis- puid igatahes mitte. Tõenäoliselt oli seal siis karjamaa. Kus võidi laulda seda rahvalaulu. (Kasterpalu 1997)

Siinkohal võimegi täheldada, kuidas nõrga narratiivsusega foto ja lüüri- line luule loostavad teineteist.²³ Kalve fotol, mis kujutab lastemänguväljakut, ei ole tugevat narratiivset potentsiaali – mõni vaataja võib küll mõelda, mis seal oli enne, kuid sellise tõlgenduse suuna annab kindlalt kätte just foto kõr- val asetsev rahvalaul. Rahvalaul suurendab foto narratiivsust pelgalt oma olemasoluga: ta loob seose minevikuajaga, suunab lugeja/vaataja ette kaju- tama, mis on kahe hetke vahel muutunud, tõstab foto konkreetsest hetkest välja, üldisesse aega. Luuletekst pildi kõrval lisab metafüüsilise mõõtme ja/ või atemporaalse lugemisstrateegia. Foto ja luuletuse ühisosast tekkiv nar- ratiiv annab fotole ajalise liikumise. Foto seevastu paigutab rahvalaulu just- kui konkreetsesse aegruumi, annab karjamaale ruumideiktilise konkreetseuse ning visuaalse taustsüsteemi. Sellise vastastikuse loostamise juures on oluline aga märkida, et foto ja lüürilise luule omavaheline suhe jääb pigem lüüriliseks ning on nõrga narratiivsusega.

„Kaalude” teises pooles suureneb atemporaalsus ja fookus nihkub konk- reetselt väliselt hetkelt lüürilise mina emotsioonidele, samuti suureneb luule- tuste ja fotode vastastikmõjus metonüümilisus. Näiteks luuletuse „Mõisa- hoone 2” lõpp:

asi on selles et
mina olen
nende asi
ja nemad ei tea,
mis asi see on
(Krull, Kalve 1997: 62)

Lausuja hakkab end suhestama kõrvalleheküljel paikneval fotol olevate objektidega, milleks on „[j]upp sammast ja samba baas, tühi kivipeeker lille- klumbi jaoks. Tiik saarega, lehtla ja sild. Samba tagant paistab veel teine sild.” (Krull, Kalve 1997: 73) Seos nähtavate objektidega esindab aga tervikuna lüü- rilise mina suhtumist maailma. Mida lüürilisem on luuletus, seda tugevam on metonüümia: objektid fotol on luuletusega esmalt metafoorses suhtes (tege- mist on lüürilise mina tundeilma varjatud võrdlusega), aga kuna luuletuse ajal ja ruumil ei ole konkreetset referenti ning foto lüürilisus on tavapärasest tugevam, kasvab metafoorist jällegi välja metonüümia.

Tõnu Kaalep on foto ja luule vastastikmõju „Kaaludes” kirjeldanud pal- juski just ajaliste aspektidele osutades. Esmalt kirjeldab ta Kalve töid:

²³ Mida tugevama narratiivsusega on tekst, seda nõrgemaks jääb kahe meediumi vastastikune loostamine. Foto narratiivi avamine takerdub sellesse, et tugeva narratiivsusega tekstiga on loostamine verbaalselt juba toimunud. Näiteks Tõnu Önnepalu „Klaasverandas” foto pelgalt toetab kirjalikku narratiivi.

Kalve fotod on ühed kõige staatilisemad võimalikest. Kõik seisab paigal ja näeb välja, nagu oleks ta juba aastaid paigal seisnud. Tahaks tõmmata tolmuhiile sõrmega jooni. Isegi inimesed näevad välja nagu asjad naturaalses, unustatud, paigalseisvad, ilusad, kuid mõttetud. [...] Kalve pildistatud inimesed, nii kõnealuse raamatu aktimodellid kui ka näiteks boheemlased ühe alkoholimüüja kalendrist, näivad paiknevat väljaspool tänapäeva, aga mitte ka otse minevikus. Pigem on fotograafil õnnestunud oma piltide maailmas käivitada oma isiklik aeg, ükskõikne tegelike stiilide, trendide ja ajalookäsitluste suhtes. (Kaalep 1998: 185)

Kaalepi tähelepanekus kerkib esile Kalve fotode nõrk narratiivsus: ka inimesed on muutunud vaikelu osaks, nende kohalolek pildil ei kutsu vaatajaid mõtlema, mis oli enne ja mis saab edasi, sest kõik seisab niikuinii paigal. See staatiline ja olevikuga lõdvalt seotud „isiklik aeg”, mida Kalve on suutnud jäädvustada, on just midagi ajatut: fotod on üldised, olemata seotud ühegi konkreetse sündmuse või ajahetkega. See annab Krullile võimaluse ka väita, et raamat on „minevikku libisev”. Kaalep jätkab Krulli luuletuste käsitlemisega:

Krulli luuletuste puhul on aga pidevalt tunne, et pilt virvendab ees, toimub mingi ujumine või libisemine, midagi kontrolli all oleva joobe sarnast. [...] Tekst libiseb sujuvalt paroodia ja tõsiduse piirimail, korraga kipuvad rääkima slängis lihtlauseid tekitav laps ja filosoofilisusele pretendeeriv intellektuaal. Kõik on korraga, siin ja praegu, tekstide üldine meeolu on unisevõitu, kuid positiivne. (Kaalep 1998: 185)

Tõepoolest, Krulli luuletused on lüürilised, kujutavad üldist olevikku, lausuja emotsioone. Kui Szymborska tekstis tugevnes narratiivsus ajaliste aspektide muutumise kaudu, siis Kaalep kirjeldab täpselt, kuidas Krullil toimuvad ajalised nihked ja foto loostamine just ambivalentsuste tekitamise ja kahe meediumi semantilisest erinevusest kujuneva narratiivi kaudu. Selle võtab Kaalep kokku nii: „Luuletused ja pildid on seotud, neid seob õhk, ajalooline atmosfäär, objektide paigalseis ja pisike, kuid kujutist piisavalt muutev vibratsioon.” (Kaalep 1998: 186) Oluline on märkida, et hoolimata ühe hetke jäädvustamisest toimivad fotod Krulli ja Kalve koostöös atemporaalselt ja paiknevad väljaspool aega. Luuletused on aga hoolimata atemporaalsuse domineerimisest pidevas liikumises eri tasandil, vahelduvad keeleregistrid ja lausuja positsioon. Fotod ja luuletused üheskoos ja oma vastastikmõjus on atemporaalsed.

Analüüsides ajadeiksist, jõudsime foto ja luule vastastikmõju viie olulise tunnuseni. 1) Ajaline liikumine tekitab foto ja lüürilise luule ühise tähendusvälja (ühisosast tekkinud narratiivi) kaudu. 2) Ajalise liikumise põhiline impulss peitub foto ja luuletuse semantiliste kvaliteetide lahknevuses. 3) Kui foto lüürilisus vastastikmõjus suureneb ja luule lüürilisus väheneb, siis vastastikmõju ise on atemporaalne, lüüriline. 4) Kinnitust sai arusaam, et ka metafoorne ja metonüümiline potentsiaal peitub kahe kujutusvahendi erinevuses, semantilises lahknevuses, 5) kusjuures mida lüürilisem on luuletus, seda metonüümilisem on foto ja luule vastastikmõju. Siit tuleneb käesoleva artikli põhiväide:

kaks nõrga narratiivsusega meediumi/žanri üheskoos loostavad teineteist, samal ajal nende omavaheline suhe on pigem lüüriline ning nõrga narratiivsusega. Ühisosa lüürilisus võiks ideaalis iseloomustada ka fenomenoloogilist mõju lugejale, mis tekib hermeneutilise ringi loogika järgi: lugeja loeb ja vaatab vaheldumisi, lõpuks jääb kõlama aga ikkagi kahe meediumi ühine tähendusloome ja narratiiv.

Kokkuvõte

Kahe nõrga narratiivsusega meediumi/žanri interaktsioon toob kaasa mõlema osapoole narratiivsuse tugevnemise. Oleme Hasso Krulli ja Toomas Kalve „Kaalude” põhjal näinud, kuidas foto ja lüürilise luule vastastikmõjus muutub foto teksti toel ühtaegu nii konkreetsemaks (luuletus suunab lugejat keskenduma teatud objektidele, värvidele, nähtustele fotol) kui ka üldisemaks (fotol paiknevad objektid saavad metafüüsilise mõõtme, atemporaalse lugemisstrateegia). Seetõttu muutub foto luuletuse kõrval lüürilisemaks, samal ajal kui lüürilisel luuletusel on lõhenenud adressaat ja orientatsioonikese, mis vähendab lüürilisust. Niisugune foto esitab muu hulgas ka lüürilise mina subjektiivset siseilma, lüüriline luuletus kujutab aga referentsiaalse konkreetseusega põrkudes peale siseilma ka fotol kujutatud aegruumi. Teisisõnu, foto lüürilisus tugevneb ja luule lüürilisus nõrgeneb, vastastikmõju ise – millel ideaalis võiks põhineda fenomenoloogiline mõju lugejale – on üldine, lüüriline.

Julgeme arvata, et esile kerkinud tunnusjooni võib laiendada ka üldisemalt foto ja luule vastastikmõjule. Käesoleva uurimuse jätkuks tuleks küsida, mis juhtub meediumivahelise vastastikmõjuga siis, kui lüüriline luule on tugeva narratiivsusega. Esmapilgul võib oletada, et vastastikune loostamine nõrgeneks ning narratiivi põhiosa jääks kandma tekst. Kuid jäägu see edaspidiseks uurimiseks.

(Lüürilise) luule ja fotograafia vastastikmõju näikse olevat viljakas uurimisvaldkond. Olgu siinkohal toodud veel mõned võimalikud uurimisküsimused. Mil määral ja mismoodi külgnevussuhe teiseneb sõltuvalt luuletuse kujundlikkusest, tonaalsusest, rütmist, värsisüsteemist, aga ka foto visuaalsetest kvaliteetidest ja raamatu kujundusest? Kuidas mõjutab luuletuse metafoorsus vastastikmõjust tekkivat metafoorsust? Mil määral oleks foto ja luule vastastikmõju eritlemiseks võimalik rakendada seniseid uurimusi ekfraasist või foto ja religioossete tekstide ning foto ja proosa vastastikmõjust? Kuidas muutub lugemisprotsess olukorras, kus luuletuse kõrval paikneb pildiline materjal? Milline on ikkagi fenomenoloogiline mõju lugejale?

Nendele ja paljudele teistele küsimustele tasuks mõelda iseäranis praegu, kui fotograafia ja luule intensiivne dialoog on muutunud tavapäraseks, kui fotosid kohtab luuleväljal üha enam ja mitte üksnes illustreerivas funktsioonis, vaid luuletuste täisväärtusliku dialoogipartnerina.

Kirjandus

- Annus, Epp 2002. Kuidas kirjutada aega. (oxymora 5.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Baetens, Jan, Bleyen, Mieke 2010. Photo narrative, sequential photography, photonovels. – *Intermediality and Storytelling*. Toim Marina Grishakova, Marie-Laure Ryan. Berlin–New York: de Gruyter, lk 165–182.
- Barthes, Roland 2015. Camera lucida. Märkmeid fotograafiast. Tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus.
- Culler, Jonathan 1981. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Culler, Jonathan 2017. *Theory of the Lyric*. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.
- Dubrow, Heather 2006. The interplay of narrative and lyric: Competition, cooperation, and the case of the anticipatory amalgam. – *Narrative*, kd 14, nr 3, lk 254–271.
- Grenzstein, Ado 1893. Oleviku pildid. – *Olevik* 20. XII, nr 57, lk 1090.
- Hollander, John 1995. *The Gazer's Spirit: Poems Speaking to Silent Works of Art*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hühn, Peter 2014. The problem of fictionality and factuality in lyric poetry. – *Narrative*, kd 22, nr 2, lk 155–168.
- Isotamm, Johnny B. 1999. Mina Johnny B. Tekste aastaist 1967–1974. Tartu: Ilmamaa.
- Jakobson, Roman 2012. Lingvistika ja poetika. Tlk Neeme Lopp, Arne Merilai. – *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1773.
- Kaalep, Tõnu 1998. Seisab ja ujub. – *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 185–186.
- Kafalenos, Emma 1996. Implications of narrative in painting and photography. – *New Novel Review*, kd 3, nr 2, lk 53–66.
- Kasterpalu, Margus 1997. Tõe töötlus, valguse tehtud. – *Postimees* 28. XI, lk 17.
- Krull, Hasso, Kalve, Toomas 1997. Kaalud. [Tallinn]: Vagabund.
- Laps 1893. – *Olevik* 25. X, nr 43, lk 907.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1965. Laokoon ehk maalikunsti ja poeesia piiridest. Tlk Rudolf Kulpa. – G. E. Lessing, Valitud teosed. Tallinn: Eesti Raamat, lk 329–449.
- McHale, Brian 2001. Weak narrativity: The case of avant-garde narrative poetry. – *Narrative*, kd 9, nr 2, lk 161–167.
- Miller, Andrew D. 2015. *Poetry, Photography, Ekphrasis: Lyrical Representations of Photographs from the 19th Century to the Present*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Morgan, Monique R. 2008. Narrative means to lyric ends in Wordsworth's Prelude. – *Narrative*, kd 16, nr 3, lk 298–330.
- Neier, Agnes 2018. Fototehnika ja sõnakunst – kuidas foto vormib kirjandust. – *Sirp* 15. VI, lk 24–25.
- Phelan, James 2007. *Experiencing Fiction: Judgments, Progressions, and the Rhetorical Theory of Narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- Rimmon-Kenan, Shlomith 2006. Concepts of narrative. – *The Travelling Concept of Narrative*, kd 1, COLLeGIUM. (Studies Across Disciplines in the

- Humanities and Social Sciences.) Toim Matti Hyvärinen, Anu Korhonen, Juri Mykkänen. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, lk 10–19.
- Ryan, Marie-Laure 2004. Introduction. – *Narrative Across Media: The Languages of Storytelling*. Toim M-L. Ryan. Lincoln: University of Nebraska Press, lk 1–40.
- Ryan, Marie-Laure 2007. Toward a definition of narrative. – *The Cambridge Companion to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 22–35.
- Smith, J. Mark 2007. Apostrophe, or the lyric art turning away. – *Texas Studies in Literature and Language*, kd 49, nr 4, lk 411–437.
- Szyborska, Wisława 2008. Oma aja lapsed. Tlk Hendrik Lindepuu. Laiuse: Hendrik Lindepuu Kirjastus.
- Sternberg, Meir 1992. Telling in time (II): Chronology, teleology, narrativity. – *Poetics Today*, kd 13, lk 463–541.
- Susi, Joosep 2019. Kuidas luuletada lugu isa valvsa pilgu all? – Hasso Krulli mõistatus. (Etüüde nüüdiskultuurist 8.) Toim Neeme Lopp. Tallinn: Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi Eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute keskus, Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituut, lk 45–54.
- Trubetsky, Tõnu 2000. Trubetsky. Tõnu Trubetsky poeesiat. Tallinn: Olion.
- Turk, Kelly 2017. Rakenduslik teoloog. Tallinn: Vihmakass ja Kakerdaja.
- Velsker, Mart 1998. Raamat valgustajatelt. – *Looming*, nr 3, lk 462–465.
- Vilu, Tõnis 2016. Kink psühholoogile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Väljataga, Märt 2008. Narratiiv. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 684–697.
- Väljataga, Märt 2013a. Mis on luule? I. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 153–170.
- Väljataga, Märt 2013b. Mis on luule? II. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 253–268.
- Õnnepalu, Tõnu 2016. Klaasveranda. Tallinn: Varrak.

Agnes Neier (snd 1986), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant ja nooremteadur (Ülikooli 16, 51014 Tartu), agnes.neier@gmail.com

Joosep Susi (snd 1989), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (Ülikooli 16, 51014 Tartu), joosep.susi@gmail.com

A dialogue of the verbal and the visual: an introduction to the interplay of lyric poetry and photography

Keywords: Estonian poetry, photography, lyricism, narrativity, deictics

The interplay of lyrical poetry and photography has not been discussed much in literary theory. The present study is of an introductory nature, analysing the central features arising from the interaction of two different ways of representation. Those features include changes in narrativity, in lyricism and in metaphoricity. The analysis is based on a book published in 1997, titled as *Kaalud* (The Scales), which contains 31 poems written by Hasso Krull and one folk song as inspired by 34 photographs by Toomas Kalve. This is perhaps the best known example, in Estonian literature, of photographs and poems to them being physically juxtaposed.

The article demonstrates how the close dialogue of poems and photos serves to mutually strengthen the narrativity of two weakly narrative ways of represen-

tation. The photographs lend a deictic concreteness to the lyrical poems, while the poem extends the temporal-spatial dimension of the photographs. All this has a decreasing effect on the lyricism of the texts, enhancing at the same time the ambivalence of both the addressee and the poetic voice. Also, it brings about a rise in the lyricism of the essentially static photographs, as far as the photographic image has ceased to be a mere representation of an external moment, having extended its representational power to the general present as well as to the inner world of the lyric subject. However, despite the rise in the narrativity of both the photographs and the lyrical poems, their mutual relationship remains atemporal, lyrical, and low in narrativity.

Agnes Neier (b. 1986), MA, doctoral student, junior researcher, University of Tartu, Institute of Cultural Research (Ülikooli 16, 51014 Tartu), agnes.neier@gmail.com

Joosep Susi (b. 1989), MA, doctoral student, University of Tartu, Institute of Cultural Research (Ülikooli 16, 51014 Tartu), joosep.susi@gmail.com

TRIPS, TRAPS, TRULL, SINA OLED KULL

MEELI SEDRIK, UDO UIBO

On niisugune laste mäng, vähemalt oli, mida igas võimalikus kohas mängiti ja mida Tartus „kulliks” nimetati. [...] Olen seda tagaajamismängu kolmes kohas mänginud ja igal pool oli tal oma nimi. Tartus siis „kull”, Põlva kandis Kähris „perä” ja Valgas „leka”. Võibolla oli sel mängul igas Eestimaa nurgas oma nimi. [...] Valgas oli ta nimi „leka” ja ma ei tea tänapäevani, mida see nimi oma tavakasutuses tähendab. Tookord sellele ei mõtelnudki, leka oli leka ja kõik, ei pidanud ta muud tähendamagi. Aga „kull” ju tähendab ja „perä” samuti. (Kõiv 2002)

Kull(imäng) on tuntud lastemäng, mis on väärinud artiklit eesti rahvakultuuri leksikonis ja mida armastatakse mängida kogu Euroopas ka nüüdisajal (ERkL: 102). Eesti rahvamängude raamatu andmetel on mäng tuntud kogu Eestis (Kalamees 2007: 14). Tegemist on jooksumänguga, kus tavapärasel variandil ajab üks mängija taga kõiki ülejäänuid (Vissel 1995).

Anna Raudkats (1924: 15) nimetab mängude ajalugu, teooriat ja metoodikat käsitledes kullimängu ehk kula kõige tüüpilisemaks tagaajamise ja põgenemise elementidega mänguks. Kulli teisendid on nt lihtkull, kükakull, kull peljupaikadega („pelgkull”), kull kiiruse võistlusena, paariskull, päästekull, sõõrkull, seisukull (Raudkats 1933: 20–22). Välja on antud raamat „100 vahvat kullimängu” (Külmallik, Sepper 2012). Anu Vissel (1995) on jaganud kullimängu alaliike näiteks tabamisviisi järgi, tavaliselt puudutatakse lihtsalt käega, aga võib ka jalale astuda või millegagi visata; kodu või ohutustsooni järgi, kus kaitset annab kindel koht (nt aknalaud), teatud materjal (puu, klaas, kivi) või teatud värvi ese; kaitseasendi järgi (kaitseb kükitamine, rippumine või ülesronimine) ning ka päästmisvõimaluse järgi: vabastada saab näiteks tabatud puudutades või tabatu jalge vahelt läbi pugedes. Selline varieerimine on muutnud vana mängu huvitavamaks.

XX sajandi I poolel mängiti kulli eeskätt väljas, sh karjas olles. Tänapäeval on jooksumäng ühendatud ka muude tegevustega, nt pallimängu, ronimise või hüppamisega. (Vissel 1995)

Mängul on lisaks eri variantidele palju nimesid, nt *kull, kula, käpp, läts, kius, jäts, hoop, kihu, mats, pats, naps, suss, pedi, kirp, käss, pitt, perä, tiks, att, hullukoera mäng, kanakull, kiu, kott, napsak, napsott, näkk, püits, sull, tiits, tudi* (Vissel 1995). Vissel peab Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) andmete põhjal vanas traditsioonis kõige levinumateks nimetusteks *kulli* ja *lätsu*: *kulli* ala jääb ida ja *lätsu* oma lääne poole, seejuures on *kulli* levik mõnevõrra suurem (Vissel 1995). Kullimängu nimetustest 1930. aastatel annab ülevaate Visseli (1997) kaart, mis on koostatud ERA materjalide põhjal.

Kaart 1. ERA kogutud kullimängu nimetused 1930. aastatel (Vissel 1997).

▽ – kula, ▼ – käpp, ○ – kull, ● – läts, △ – kius, ▲ – jäts, ■ – hoop, □ – kihu, ◆ – mats, ▲ – naps, V – suss, < – pedi, S – kirp, K – käss, I – pitt, X – perä, T – tiks, ★ – att.

1992. aastal korraldatud koolipärimuse kogumisvõistluse tulemusena selgus, et kõige populaarsem mäng nimetamiskordade järgi oligi kull (nimetatud 333 korda, vrd järgmisena nimetatud kummikeks 132 korda). Kõige levinumad kullimängu nimetused olid sel ajal *kull, lets ~ läts, mats* ja *leka*; nimetused märgivad enamasti nii mängu kui ka tagaajajat. Vissel on võrrelnud kogumisvõistlusel saadud nimetusi ERA mängude kartoteegiga ja leidnud, et suur osa nimetustest esindab vanemat kohalikku traditsiooni. Nende kõrval on ka uusi nimetusi, nt *kuluk, kulu, pats, laapa, lääpa, kotkas, robot, draakula*. (Vissel 1995)

Sarnaseid tagaajamismänge on maailma eri rahvastel. Naiivne oleks otsida selliste mängude algkodu, juttu saab enamasti olla vaid teatavatest ühistest elementidest (Vissel 1995).

Esimene praegu meile teada olev eestikeelne kullimängu kirjeldus on ilmunud 1876. aastal „Laste lustis”, kus mängu nimetus on „Kättepüüdja”, mängu variantideks on „Kükitsepüüdja” (kükitajat ei saa püüdjaks lüüa) ja „Põiklasepüüdja” (kui püüdja ja püütava vahelt põikab läbi kolmas mängija, peab püüdja hakkama seda mängijat püüdma) (Permman 1876: 7–8).

Vaatleme lähemalt kullimängu nelja enam levinud nimetuse päritolu.

kull

Kull on tänapäeval kõige tuntum ja kirjakeele sõnaraamatuteski registreeritud mängunimetus.

Nimetus esineb juba 1869. aastal Ferdinand Johann Wiedemanni eestisaksa sõnaraamatus linnunimetuse *kull* artikli lõpuosas, kuhu on koondatud näited ülekantud tähenduse täpsustusega: *kulli-mäng* 'Tauben und Habicht (Kinderspiel)', samuti sõnaartiklis *mäng*: *kulli-m[äng]*, *kullikse (kullikeze)-m[äng]* = *kanam[äng]* ja samas *kanam[äng]* 'Hühnerspiel, ein Kinderspiel, wobei einer als Habicht, die Anderen, als Hühner, zu fangen sucht' (Wiedemann 1869: 446, 649).

Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus on nimetatud kulli(mängu) sünonüüme, nagu *ku'amäng* ja *kullimaa*, samuti *kullikesemäng* ja *kanamäng* (püüdja on kull ja püütavad kanad) (EKMS 2: 1037) ning *kootskull* (EKMS 2: 1033), milles püüdjäl on käed selja taha kinni seotud.

Kulli nimetust kasutatakse ka vanades laulumängudes, neile viitavad *kullimaa tegemine*, *kulli kaera katkumine*, *kullid ja kanad* jt (Vissel 1995). Üht sellist laulumängu, mida nimetatakse samuti kullimänguks, on kirjeldatud ajakirjas Eesti Kirjandus: suurem osa mängijatest on kanapojad, kelle ees on vanakana, nende vastas aga kull; mäng on omamoodi primitiivne näidend, kus on laulu ja kahekõnet (Jürgenstein 1909: 420–421). Juba eespool viidatud Jakob Permanni mängude raamatus on kirjeldatud ka mängu „Kull ja kanad”, kus kana kaitseb oma selja taga olevaid kanapoegi ja kull üritab neid kinni püüda (Permänn 1876: 14–15). Wiedemanni sõnaraamatus nimetatud kullimängu puhul võib olla tegemist sellesama vana laulumänguga. Niisamuti on Saareste mõistelises sõnaraamatus kootskulli mängu kirjelduses lauluosa.

Eesti murrete sõnaraamatus on mängunimetus esitatud märksõna *kull*¹ all, mille esimene tähendus on 'röövlind (üldnimetusena)' ja viies tähendus 'jooksumäng' (EMS III: 1015–1016). *kula* murdesõnaraamatu andmete järgi kullimängu ei tähista, on olemas tähendus *kula* 'puumuna' (EMS III: 1003), mis on seotud mängimisega, nt Trm *ku'a`auku ajamine* (mäng).

Eesti Keele Instituudi murrete sõnavarakartoteegi (EMSUKA) murdeandmed ei ole mängunimetuste kajastamisel kindlasti ammendavad. Sedelilt võib leida kaudseid andmeid. Hanilast on kirja pandud: '*Koongas on lätsu nimi kässimäng*'. Eraldi sõnasedelit nimetuse *käss* kohta sõnavarakartoteegist ega märksõna selles tähenduses EMS-ist ei leia, küll on see nimetus olemas ERA kogudes (Vissel 1995, 1997).

Ka murdeandmete hulgast tuleb välja, et kullimänguks nimetati erinevaid mängu. Muhust on näiteks kirja pandud laulumängu kirjeldus: *lapsed`mängvad`kulli, lapsed pannasse`ühte`riita, siis lauldasse,`kuulus,`kuulus kullikene, kuidas kulli peake, kut ja mõisa mõedu vakka. `kuulus,`kuulus kullike, kuidas kulli silmikeised, kut ja`kuldised karikad. `kuulus,`kuulus kullike, kuidas kulli ninike, kuidas kulli ännike, kut ja küla kao`r`ogu. Rannust aga on kogutud tagaajamismängu kirjeldus: *ja kulli tegemine, üits pañtti kullis, ja kui tuu sai tõese kätte, siis sai jälle sii kullis*. Alati ei saagi kirjapandu järgi täpselt teada, millise mänguga on tegemist, näiteks Viru-Jaagupi *akame`kulli`mängima*. (EMSUKA)*

Parima ülevaate mängunimetustest ja nende levikust saabki ERA-s, kuhu neid on temaatiliselt kogutud. Veebis on info kogutud uute ja vanade mängude lehele (ERA mängud).

Teadaolevalt esimest korda nimetatakse kulli tagaajamismänguna Ado Rulli 1911. aastal välja antud ja kooliõpetajatele mõeldud raamatukeses „Ühis-mängud nooresoole”. Selles nimetab ta „päris ehk enam-vähem” algupärasena nt mängu „Kull abilistega”, lisaks on raamatus mäng „Kullid” (Rull 1911: 6–7, 16–18). Mängus „Kull abilistega” saavad kinnipüütud kulli abilisteks, kelle õigus ja kohus on põgenevaid linde takistada, „Kullide” mängus on püüdja kull ja teised „liht linnukesed”, keda kull on kolm korda puutunud, saab ka kulliks ja aitab „vanakullil” teisi linde püüda (Rull 1911: 16–18). Jää- ehk liug-mängude all on kirjeldatud mängu „Kull”, mille kohta on öeldud, et see „ei ole tõepoolest midagi muud kui liht „Matsi” mäng” (Rull 1911: 101). Raamatus on ka mäng „Tänav kull”, mis on autori sõnutsi üle Soome lahe siia toodud, kuid see on juba keerukama kirjeldusega mäng, milles on osalised kull, lind ja mängujuht (Rull 1911: 6, 53–55).

1918. aastal ilmunud eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus (EÕS 1918) *kulli(mängu)* ei ole, kuid 1925. aastal ilmunud eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu I köites on *kullimäng* olemas, ilma pikema seletuseta (EÕS 1925: 289). Sama traditsiooni jätkavad hilisemad õigekeelsussõnaraamatud: 1960. ja 1976. aasta ÕS-is ei ole *kulli* tähendusi antud, on märksõna *kullimäng* (ÕS 1960: 311; ÕS 1976: 317). 1999. aasta ÕS-is on sõnaartiklis *kull* (lind) näited *Lapsed mängisid kulli*, *Jüri löödi kulliks*, samuti liitsõnad *jooksu+kull*, *küka+kull*, *palli+kull*, *puu+kull*, *kulli+mäng*; samad andmed on ka 2006. ja 2013. aasta ÕS-is. Värskeim, ÕS 2018 on artiklis *kull* piirdunud nimetatud lausenäidetega ja liitsõnaga *kulli+mäng*. *Kula* kullimängu tähenduses on õigekeelsussõnaraamatus alates 1976. aastast. Eesti keele seletussõnaraamatus on sõnaartiklis *kull* teise tähendusena nimetatud 'kullimäng; juhtiv mängija selles', kullimängu tähenduses on esitatud ka sõna *kula* (EKSS 2009: s.v. *kull*, *kula*). Sama info on esitatud uues eesti keele sõnaraamatus (EKS 2019).

Mängunimetuse päritolu kohta on Saareste (1952: 62) pakkunud, et lastehoidjate kaudu on mõisates meie keelde „tunginud prantsuse keelest ? *kula* ehk *kullimäng (colin-maillard)*”. Prantsuse-eesti sõnaraamatu järgi on Saareste nimetatud mängu tähendus eesti keeles 'sõgesiku- e pimesikumäng' (Kann 1999: 139).

Julius Mägiste etümoloogilises sõnaraamatus (EEW) ei ole mängunimetust *kull* ega selle variante nimetatud. Huno Rätsep (1983: 547) on eesti kirja-keele tüvevara päritolu käsitledes liigitanud sõna *kula* jooksumängu tähenduses muude laenude alla ja nimetanud seda, ilmselt Saarestele tuginedes, võimaliku prantsuse laenuna.

Vissel (1997) on pidanud märkimisväärseks, et sama nimetus *kull* on mängul ka rootsi keeles, ning nimetanud oma artikli kokkuvõttes, et mängunimetus *kull* on ainulaadne segu skandinaavia ja slaavi mõjudest: rootsi *kull* ja vene *калка*, mitmuses *калку* 'kullimäng; kull kullimängus'. *kula* ja 1992. aasta kogumisvõistlusel saadud nimetusi *kulu*, *kuluk* peab Vissel (1995, 1997) *kulli* tuletisteks (*kull* > *kula* > *kulu*).

Vaatame lähemalt rootsi sõna *kull* ja selle võimalikke seoseid eesti nimetusega.

Rootsi akadeemia sõnaraamatu järgi on *kull* kasutusel piirkonniti seoses mängudega, substantiivina on sõna tähendus 'lätt slag, „kullande” [kerge löök]’ ja interjektsioonina kasutatakse sõna, kui keegi on sellise löögi saanud ehk kulliks löödud. Nimisõna on saadud tegusõnast *kulla* 'i vissa lekar: ge (ngn) ett lätt slag (ss. tecken på att han är „tagen” l. dyl.), pjätta till, ge datt(en) [teatud mängudes: andma (kellelegi) kerget lööki (nt märgina, et ta on kinni püütud vms), kulliks lööma]’. Sõna *kull* on fikseeritud rootsi keeles mängude raamatus aastal 1878. (SAOB: s.v. *kull*, sbst.³, *kulla*, v.²)

Nimetus *kull* on kasutusel tänapäevalgi, nii leiab selle Rootsi akadeemia väljaantavas raamatus „Svenska Akademiens ordlista”, mis on võrreldav meie õigekeelsussõnaraamatuga: substantiivina *kull*, mis tähistab kerget lööki, interjektsioonina *kull*, mida kasutatakse, kui teist mängijat kulliks lüüakse, ning verbina *kulla* (SAOL 2015: ²*kull*, ⁴*kull*, ²*kulla*). Samuti on nimisõna ja tegusõna akadeemia väljaantavas rootsi keele sõnaraamatus (SO 2009: ²*kull*, ²*kulla*). Sõna on esitatud ka rootsi-eesti sõnaraamatus (RES: 513, s.v. *kull* II, *kulla* III).

Eestirootsi murretest ei õnnestunud sõnaraamatute põhjal selle mängunimetuse kohta andmeid leida (Freudenthal, Vendell 1886; Vendell 1904–1907; Danell 1951; Isberg 1970–1971). Koostatavas soomerootsi murrete sõnaraamatus on fikseeritud interjektsioonina *kull*, *koli* 'i blindbockslek då en deltagare kullas [pimesikumängus, kui üks osavõtja kätte saadakse]’; substantiiv *kollu* 'benämn. på en tafattlek [kullimängu nimetus]’, verb *koll*, *kull(a)* 'om fasttagare i springlek: fånga in (annan deltagare i leken) [püüdja kohta jooksumängus: (teist mängus osalejat) kinni püüdma]’ [---] 'om blindbock i lek: ge (annan deltagare i leken) ett lätt slag på huvudet ss. tecken på att han är infångad [---] o. därvid säga kull kull, sätt i bänk [pimesiku kohta mängus: andma (teisele mängus osalejale) vastu pead kerget lööki kui märki, et ta on kinni püütud, ja seejuures ütlema „kull, kull, istu pinki!”’ (OFSF, s.v. *kull* i., *kuli*, *kulla* s.², *kulla* v.).

Rootsi tüve päritolu peetakse tundmatuks (SAOB: *kulla*, v.²) ning seda ei ole käsitletud Elof Hellquisti rootsi keele etümoloogilises sõnaraamatus (Hellquist 1922) ega ka nt uuemas, laiemale lugejaskonnale mõeldud Norstedti kirjastuse etümoloogilises sõnaraamatus (Ernby 2008).¹

Rootsi rahvamängude ja tantsude raamatu järgi on mängunimetuse *kull* tuntud Stockholmis (Tillhagen, Dencker 1949: 187). Gösta Bergman (2005: 530–531) seda nimetust artiklis *sistan* muude kullimängu nimetuste seas välja ei too. Nimetus *kull* on fikseeritud rootsi keeles teadaolevalt esimest korda küll XIX sajandi lõpus, nagu eespool nimetatud (SAOB: s.v. *kull*, sbst.³), teateid mängu kohta on Rootsist aga juba näiteks 1689. ja 1698. aastast (Bergman 2005: 530).

Kas rootsi keele *kull* võib olla eesti keelt mõjutanud? Eespool nimetatud allikate järgi võib arvata, et tagaajamismäng jõudis Eestisse XIX sajandi lõpus ning kulli(mängu) nimetus on sellega seoses teada kõige varem XX sajandi algusest. XIX sajandi lõpust on teada ka rootsi sõna esmamainimine. XX sajandi (riigi)rootsi keele mõju on eesti keelele olnud üsnagi piiratud; Eesti

¹ Et soomerootsi keeles on sõna *kull* ~ *koll* kasutatud ka pimesikumängu kohta, siis tasub ehk meenutada Saareste võrdlust prantsuse sõnaga *colin-maillard* 'pimesikumäng'.

riigi ajal hakkasid rootslased küll turistidena Eestis käima, XX sajandi alguses sigines eesti keelde mõni geoloogia ja geograafia oskussõna ning hiljemgi on kirjanduse kaudu laenatud üksikuid sõnu (Raag 1988: 663). Kull(imäng) on aga kirja pandud juba vähemalt 1911. aastal (Rull 1911). Seega saaks riigirootsist olla mõjutused eeskätt kirjanduse kaudu.

Teine võimalus on laenamine või mõjutused soomerootslastelt. ERA andmete järgi (Vissel 1997, vt ka sama kaarti eespool) on kulli kohta 1930. aastatel kogutud materjali ka põhjarannikult, kus kokkupuuted soomerootslastega on ootuspärased. Suurem kulli nimetuse leviala jääb Eesti keskossa ja lõuna poolegi. Nagu eespool osutatud, on koostatavas soomerootsi sõnaraamatus (OFSF) sõna olemas, varasemates puudub. Soomerootsi mõju ei ole siiski välis- tatud.

Rull (1911: 6–7) kirjutab oma mängude raamatu sissejuhatuses, et mitmed mängud on üle Soome lahe toodud. Mängukultuuri rahvusvahelisi sidemeid näitab seegi, et Soomes ja Rootsis populaarne laulumäng „Simon i Sälle”, mis on Eestiski tuntud olnud, on eesti keelde andnud sõna *simman* (Uibo 2008: 462–465).

Arvatavasti on eesti kulli(mängu) nimetuses aluseks eesti vanades laulu- mängudes sageli püüdjaks olnud röövlind kull. Soome keeleski moodustavad ühe kullimängu nimetuste rühma näiteks (suurte) röövloomade nimetused: *hukka*, *susi* 'hunt', *karhu* 'karu', *kissa* 'kass' (Hermo 2018). Samuti on saksa keeles mängu ühe nimetusena kasutusel *Wolf* ('hunt') (ADA). Ülekannet laulu- mängu nimetuselt tagaajamismängu nimetusele on võinud toetada rootsi kee- les kullimängu tähistav sõna *kull*.

Eesti keelest on sõna laenatud baltisaksa murretesse: Carl Sallmann (1880: 125) esitab oma sõnaraamatus mängunimetuse *Kullospiel* 'eine Art Haschspiel, stehend sowohl, wie sitzend [teatud tagaajamis-, kullimäng, nii seistes kui ka istudes]'. Sõnaraamatu esimeses trükis (Sallmann 1877) sõna veel puudub ja muid teateid selle esinemise kohta baltisaksa keeles ei ole teada ka koostatava baltisaksa sõnaraamatu tegijatel.² Võiks arvata, et siin on laenatud juba varasema traditsiooni laulumängu nimetus.

läts

Sama mängu teine, peaaegu sama levinud, ent leksikograafilises kirjasõnas märksa hõredamalt esindatud nimetus on *läts* ~ *lets*. Enne 1922. aastat pole me seda trükitekstidest leidnud. Nimetatud aasta lasteajakirjast *Laste Rõõm* leiab aga teate: „Mängisime lätsu vahetunni ajal. Üks tütarlaps kukkus maha ja teised kõik tema otsa. Siis tõusime kõik üles ja kogemata jooksisime õpetajale vastu. Siis kutsuti kõik õpetajate tuppa ja tehti noomitus.” (*Laste Rõõm* 1922: 79) Ja nagu eespool märgitud, figureerib sama sõna 1992. aastal ka koolipäri- muse kogumisvõistluse tulemuste hulgas.

Järgmise aasta noorteajakirjas *Vikerkaar* leidub sõna *läts* Ernst von Wil- denbruchi jutustuse „Archambauld” tõlkes: „Pärast, kui Ernst ja Ferdinand Bebek’ist tulid, tutvustati neid Archambauldiga, ja siis läksid nad üheskoos

² Anne Aroldi e-kiri 25. I 2018.

üles aia rägastikku ja säääl üleval oleandri põõsastikus sai vägevasti mängitud – kõiksugu mängusid: peitmisi ja lätsu, indiaanlasi ja valgeid; kõige enam aga Sevastoopoli piiramist” (Wildenbruch 1923: 209).

Maailmasõdade vahelisel ajal kohtab sõna *läts* laste- ja noorsooväljaannetes korduvalt, kuid näib, et sõnaraamatutes ei kajastu see varem kui 1982. aastal „Väikese murdesõnastiku” I köites: *läts* ¹ mäng *Phl Mar Han* (VMS I: 494). Suur murrete sõnaraamat selgitab põhjalikumalt, kuid sõna levilat laiendamata: *läts*² *läts g lätsi Phl Mar, lätsu Mar Han* 'kullimäng; kull selles mängus', *lapsed`mängivad`lätsi Phl; lapsed löövad`lätsu,`ütlevad sa oled läts; tegid mo lätsiks Mar; Küll meie lapse`põlves`lätsu lõime Han* (EMS V: 718).

Etümoloogilises mõttes on pealtnäha tegu lihtsa kõlasõnaga, kus mängu nimetus lähtub püüdja poolt püütavale antavast hoobist, „lätsust”. Sellele näikse viitavat ka mängu vähem levinud nimetused, nagu *mats*, *pats* ja *täts*. Sõna „deskriptiivsus”, millest nähtavasti on lähtunud uute teisendite *mats*, *pats* ja *täts* teke, on siiski sekundaarse ümbermõtestamise tulemus.

Tegelikult on *läts* lihtsakoeline baltisaksa laen, mille aluseks on mängu nimetusena kasutatud saksa omadussõna *letzt* 'viimane'. Saksakeelse püüdmängu nimetuse *Letzter* toob joonealuses märkuses ära juba Jakob Permann oma raamatus „Laste lust” (Permann 1876: 7). Pärnu ainesele tuginevas Erich Kobolti baltisaksa sõnavara uurimuses on mainitud mängu nimega *Lätsch ~ Letsch*. Võrdluseks on toodud Schleswigi murde vastav sõna *Lett ~ Lets* ja mainitud lähtumist sõnast *letzt* (Kobolt 1990: 171). Sama mängu nimetuse *Letzte* koos kirjelduse ja sõna kasutusnäidetega leiab ka preisi sõnaraamatust (Frischbier 1883: 23).

Lisagem, et ka Rootsis on üheks kullimängu nimetuseks *sista(n)* (vrd *sista* 'viimane') (Bergman 2005: 530; SAOB: s.v. *sista*; RES: 911) ning saksa sõna tähendusest näib lähtuvat ka meie murdeline kullimängu nimetus *perä*, samuti varasemas kirjanduses kasutatud nimetus *viimne* (Liiv 1879: 22–23).

mats

Nimetuse *mats* kohta on andmeid ERA-s juba 1930. aastatest ning 1992. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse tulemuste järgi on see samuti nelja tuntuma kullimängunimetuse hulgas (Vissel 1995).

Nimetus on trükisõnas ilmunud juba 1911. aastal, kui Rulli mängude raamatus on kirjeldatud mängu „Mats”, „Palli Mats”, „Selg-Mats” ja „Türgi Mats” ning „Üli- ja alamatsid” (Rull 1911: 19–21, 81–84). Seejuures on autor eessõnas nimetanud „Matsi” lastele juba tuttavate, „sest et nad meie luu ja liha”, või vähemalt juba tuttavaks saanud mängude hulgas ning peab „Selg-Matsi” „päris ehk enam-vähem” algupäraseks. „Matsi” mängus on Mats mängija, kes teisi püüdma peab, ja kedagi kätte saades ja puudutades peab hüüdma koos kinnipüütu nimega „Mats!”. Teised mängud on variandid, kus Matsiks visatakse palliga, puudutatakse seljast või saab Matsiks lüüa ainult neid, kes jooksevad või seisavad, kükitajatesse ei või Mats puutuda; ülimatsid aga püüavad alamatsi ja lihtmängijad takistavad ülimatse (Rull 1911: 19–21, 81–84). Juba

selles raamatus on nimetatud, et mäng „Kull”, mida on küll kirjeldatud eraldi jää- ja liugmängude all, on õigupoolest sama mis „Mats” (Rull 1911: 101).

Murdesõnaraamatutes (EKMS, EMS) ega murrete sõnavarakartoteegis (EMSUKA) tagaajamismängu nimetusena *matsu* ega *matsi* ei ole registreeritud. *Mats* ~ *matse* on registreeritud kaardimängunimetusena (EMS, EKMS 1: 844). Võru kirjakeele sõnavara kajastavas võru-eesti sõnaraamatus on *mats* kullimängu nimetusena olemas, samuti *leka* (VES: 236, 206).

Kuigi Rulli raamatus kasutatakse ja tõlgendatakse mängu nimetust kui isikunime (*Mats*, -i), seostub seegi nimetus vähemalt hilisemas kasutuses tõenäoliselt püüdja poolt pütavale antava hoobiga, nagu eespool lätsu juures seletatud.

leka

Koolipärimuse kogumisel 1992. aastal oli nelja levinuma kullimängu nimetuse seas ka *leka*, mille kohta 1930. aastatel kogutud ainekust teateid veel ei olnud (Vissel 1995). See nimetus on kirja pandud Iisaku, Loksa, Meremäe, Märjamaa, Valga koolist ja Tallinna 7. keskkoolist (Vissel 1995). Tegemist on piirkondliku nimetusega, mille kohta ei leia infot murdesõnaraamatutest (EMS, EKMS) ega murdearhiivist (EMSUKA). Teadaolevalt on *leka* esimest korda ilmunud trükisõnas Visseli artiklis kogumisvõistluse tulemuste kohta 1995. aastal. Sõna on fikseeritud võru-eesti sõnaraamatus (VES: 206).

Madis Kõiv (2002: 4) on arvanud, et tegemist võib olla läti sõnaga. See oletus on üsna ootuspärane, sest Kõiv teab nimetust *leka* Valgast. Vihje sõna päritolu kohta leidub aga ERA kogudes. 1913. aastal Peterburis sündinud Annalt, kes elas seal aastatel 1913–1920, on kirja pandud:

Olime Petrogradis selles piirkonnas ainukesed eestlased. Nii hakkasime suhtlema vene rahvustest lastega. Esialgu tutvusime tütarlastega, kes olid meist küll mõned aastad vanemad. Esialgu oli ema tõlgiks, kuid ühises tegevuses õppisime peagi ise keele niipalju selgeks, et ei vajanud enam ema abi. Varsti ühinesid meiega ka mõned poisid. Koos mängisime „Lekat”. Mida see sõna tähendab, ei tea ma tänini, aga lekaks hüüti last, kes teisi taga ajas. Kui leka kellelegi järele jõudis ja teda käega puudutas hüüdis tagaajaja: „Leka!” Nüüd muutus puudutatu lekaks ja hakkas teisi taga ajama. Koos mängisime ka peitust.³

Võimaliku laenuallika leiab vanast venekeelsest mängude raamatust (Pokrovskij 1895: 104). Nimelt on mängu *лепки, ляпки* kirjelduses välja toodud, et loosiga määratakse mängija, kes hakkab teisi püüdma, ja see mängija on *ляпка*. Vrd vene *ляпать* 'lajutama, virutama, äigama'. Püüdja nimetus on laenatud eesti keelde kui mängu nimetus.

Selle E. A. Pokrovskij kirjapaneku järgi on juba vene keeles 1. silbis *e* ~ *я* varieerumist. Konsonandile järgnev vene *я* on 1. rõhulises silbis eesti keelde

³ ERA mängud, <http://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/items/show/4639>. EFA I 169, 128/145 < Võru linn < Venemaa, Petrograd – Anna Rinne, snd 1913. a (2013).

laenamisel asendatud enamasti ä- või ää-ga, harvem a- ~ aa-ga või ja-ga (Must 2000: 525). Seepärast võib arvata, et laenu lähteallikaks on olnud *e*-line variant: vene esimese pearõhulise silbi *e* on eesti keeles asendatud *e*- või *ee*-ga (Must 2000: 515, 516). Konsonantühendi lihtsustumise kohta leiab paralleeli nt vene laensõnas *letka* ~ (*k*)*leko* ~ *leku* ← *клётка* (Must 2000: 491).

Samuti on vene keelest laenatud Kirde-Eestis kasutatud *laapa*, *lääpa*, mida Vissel on võrrelnud siin juba osutatud vene mängunimetusega *ляпки, лепки* 'kullimäng' (Vissel 1995, 1997), *лана* 'käpp' (ka ülekantud tähenduses), 'jalg'. Samast koolist, lisakult on kirja pandud ka nimetus *käpp* (Vissel 1995), mis võib olla tähenduslaen. Vene keelest on laenatud teisigi mängudega seotud sõnu, nt *laptuu*, *popp*, *tamka*, *tsurr* (Must 2000: 573; Blokland 2009: 367).

Kokkuvõtteks

Artiklis käsitlesime lähemalt nelja eesti keeles enam levinud kullimängunimetust (1992. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse tulemuste järgi) *kull*, *läts* ~ *lets*, *mats* ja *leka*.

Nimetuse *kull* aluseks on tõenäoliselt olnud röövlind kull, kes on olnud püüdja ka vanemates laulumängudes. Ülekanne laulumängult tagaajamis-mängule võib olla põhjarannikul toimunud rootsi keele mõjul. *läts* on laenatud kohalikust saksa keelest ja seda on tõlgendatud kui lööki, patsu, kui mängus üks osaline kätte saadakse ja talle püüdmise kohustus edasi antakse. Löögi, patsu tähendusseosest on saadud ka mängunimetus *mats*. Nimetus *leka* on laenatud vene keelest.

Arhiiviallikad

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

ERA mängud = Vanad ja uued mängud rahvaluulearhiivist. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu, 2013–2016. <http://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/> (5. III 2019).

Kirjandus

ADA = Atlas zur deutschen Alltagssprache. Université de Liège, Universität Salzburg. <http://www.atlas-alltagssprache.de/fangen-spiel/> (30. XI 2018).

Bergman, Gösta 2005. Ord med historia. Åttonde upplagen. [Etymologisk ordbok med över 2500 ord och deras ursprung.] Prisma.

Blokland, Rogier 2009. The Russian Loanwords in Literary Estonian. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Danell, Gideon 1951. Ordbok över Nuckömålet. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Lund.

- EEW = Julius Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983.
- EKMS = Andrus Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*. I–IV. *Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français*. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
- EKS 2019 = Eesti keele sõnaraamat 2019. <https://sonaveeb.ee> (5. III 2019).
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (30. XI 2018).
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I–. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 1994–. <https://www.eki.ee/dict/ems/> (2. V 2019).
- ERkL = Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost ja toim Ants Viires. Autorid Gea Troska, Ants Viires, Ellen Karu, Lauri Vahtre, Igor Tõnurist. Joonistanud Mare Hunt. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007.
- Ernby, Birgitta 2008. *Norstedts etymologiska ordbok*. [Första upplagan, andra tryckningen 2010.] Norstedts.
- EÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. K.-Ü. Rahvaülikooli kirjastus.
- EÕS 1925 = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat” II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Freudenthal, Axel Olof, Vendell, Herman Alibert 1886. *Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna*. (Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland VII.) Helsingfors.
- Frischbier, Hermann 1883. *Preussisches Wörterbuch*. Ost- und westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge. Zweiter Band. L–Z. Nachträge und Berichtigungen. Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin (Richard Schoetz). <https://archive.org/details/preussischeswrt02frisgoog/page/n9> (30. XI 2018).
- Hellquist, Elof 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: C. W. K. Gleerups Förlag. <http://runeberg.org/svetym/> (30. XI 2018).
- Hermo, Roni 2018. Leikitääkö hippaa, littaa vai nattia? – Kielikello. Kielehuollon tiedotuslehti, 3. <https://www.kielikello.fi/-/leikitaanko-hippaa-littaa-vai-nattia-> (30. XI 2018).
- Isberg, Fridolf 1970–1971. Supplement till G. Danells Ordbok över Nuckömmålet. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XLVII.) Uppsala.
- Jürgenstein, A. 1909. Eesti vanad mængud. – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 417–428.
- Kalamees, Aleksander (koost) 2007. Eesti rahvamänge. [1973. aasta väljaande uuustrükk.] [Tallinn:] AS Ajakirjade Kirjastus.
- Kann, Kallista (koost) 1999. *Prantsuse-eesti sõnaraamat*. *Dictionnaire français-estonien*. Neljas trükk. Toimetanud ja täiendanud Lauri Leesi. Tallinn: Valgus.
- Kobolt, Erich 1990. *Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Pernau*. (Schriften der baltischen historischen Kommission 2.) Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk.

- Kõiv, Madis 2002. *Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest. Millal ja kuidas muutus tuntud Võru kuraaz ja uhkus häbi- ja alaväärsustundeks? – Sirp 27. IX, nr 36, lk 4–5. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=sirp20020927.1.4> (5. III 2019).
- Külmallik, Eve, Sepper, Eve 2012. 100 vahvat kullimängu. Tallinn: Koolibri.
- Laste Rõõm 1922 = Küsimused ja vastused. – Laste Rõõm, nr 5, lk 78–79.
- Liiv 1879 = Laste Mängu-tuba. Mitmesugused ilusad tua- ja õue-mängud, kui ka mitmesugused naljatused ja vanad-sõnad. Kodu- ja koolilastele armsamaks ajaviiteks. Välja annud J. Liiv. Tartu: Trükitud Schnakenburgi kuluga.
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.
- OFSF = Ordbok över Finlands svenska folkmål. A–OCH. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken, 1982–2007. <http://kaino.kotus.fi/fo/> (30. XI 2018).
- Perm ann 1876 = Laste lust. 50 mängi kooli-, lastepidude, jalutuste, turniõpetuse, meelejahutuse jaoks koolilastele kui õpetajatele soovinud J. Perm ann. Tartu: Trükitud H. Laakmann'i kulu ja kirjadega. <http://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/20191> (30. XI 2018).
- Pokrovskij, Egor Arsen'evič 1895. Dĭtskija igry preimuščestvenno russkija. (V" svjazi s" istoriej, ětnografiej, pedagogiej i gigijenoi.) Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. Moskva. [Егор Арсеньевич Покровский, Дѣтскія игры преимущественно русскія. (Въ связи съ исторіей, этнографіей, педагогіей и гигиеной.) Издание второе, исправленное и дополненное. Москва.] <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003651859#?page=1> (21. I 2019).
- Raag, Raimo 1988. *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 655–664; nr 12, lk 725–732.
- Raudkats, Anna 1924. Mängud. I. Mängu ajalugu, spetsiaalne teooria, metoodika, koht ja vahendid. Tartu: K./Ü. Loodus.
- Raudkats, Anna 1933. Tütarlaste mänguraamat. Tartu: K./Ü. Loodus.
- RES = Rootsi-eesti sõnaraamat. Svensk-estnisk ordbok. Koost Mari Aidla, Signe Cousins, Maiu Elken, Madis Kanarbik, Kristina Mullamaa, Tiina Mullamaa, Marina Pertšjonok, Mai Praizner, Raimo Raag, Virve Raag, Juhan Tuldava. Tallinn: Valgus, 2004.
- Rull, Ado 1911. Ühismängud nooresoole. Tartu: K. Sööt'i trükikoja trükk ja kirjastus.
- Rätsep, Huno 1983. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 539–548.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Sallmann, Carl 1877. Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Inaugural-Dissertation der philosophischen Facultät zu Jena zur Erlangung der Doctorwürde. Leipzig: Druck von C. Grumbach. https://archive.org/stream/bub_gb_J0QMAAAAYAAJ#page/n1/mode/2up (30. XI 2018).
- Sallmann, Carl 1880. Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Reval: Verlag von Franz Kluge. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:14481> (30. XI 2018).
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (30. XI 2018).

- SAOL = Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. 2015. <https://svenska.se/tre/?sok=kull&pz=1> (30. XI 2018).
- SO = Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien. 2009. <https://svenska.se/tre/?sok=kull&pz=1> (30. XI 2018).
- Tillhagen, Carl-Herman, Dencker, Nils 1949. Svenska folklekar och danser. Stockholm: AB Bokverk.
- Uibo, Udo 2008. Etümoloogilisi märkmeid (V). – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 459–467.
- Vendell, Herman 1904–1907. Ordbok över de östsvenska dialekterna. (Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland LXIV, LXXI, LXXV, LXXIX.) Helsingfors.
- VES = Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat. Kokko pandnuq Jüvä Sullov. Koost Sulev Iva. (Võro Instituudi toimõndusõq 12. Võro Instituudi toimetised 12.) Tartu–Võro: Võro Instituut, 2002.
- Vissel, Anu 1995. Traditsiooniline ja uuenduslik eesti tänapäeva lastemängudes I. – Lipitud-lapitud. Toim Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/lipitud/Traditsiooniline.htm> (30. XI 2018).
- Vissel, Anu 1997. The traditional and the recent in modern schoolchildren's games: Kinetic games (running and jumping games). – Journal of The Baltic Institute of Folklore, kd 2, nr 1, lk 134–183. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif2/sisu.html> (30. XI 2018).
- VMS I = Väike murdesõnastik. I. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 1982. <http://portaal.eki.ee/dict/vms> (30. XI 2018).
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wildenbruch, Ernst v. 1923. Archambauld. – Vikerkaar, nr 6–7. Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, lk 203–215.
- ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs76> (30. XI 2018).
- ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiia Erelt. Toim T. Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2006. Koost Tiia Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim T. Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs2006/> (30. XI 2018).
- ÕS 2013 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2013. Koost Tiia Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs2013/> (30. XI 2018).
- ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiia Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA. <http://www.eki.ee/dict/qs/> (30. XI 2018).

Meeli Sedrik (snd 1968), MA, Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), meeli.sedrik@eki.ee

Udo Uibo (snd 1956), Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), udo.uibo@eki.ee

Estonian names for the tag game

Keywords: Estonian, Estonian dialects, etymology, Swedish loanwords, German loanwords, Russian loanwords

Tag is a well-known children's game popular all over Europe. This is a chase game where usually one player chases all the rest. The game has a lot of variants and names. As revealed by the 1992 contest of school lore collection the four most popular Estonian names for the game are *kull*, *läts* ~ *lets*, *mats* and *leka*. The article discusses the possible origin of the names. The name *kull* is probably motivated by the general term for a bird of prey; a similar term has been used for the catcher in older Estonian song games. On the northern coast its transference from a song game to a chase game may have been fostered by the influence of Swedish Finnish dialects, cf. SwF *kull* interj, *kollō* 'tag game'. As for *läts* ~ *lets*, the term is a borrowing from the local version of German: Gm *Letzter* 'tag game', cf. *letzt* 'last', which has been interpreted as the tag or pat (Est 'pats') given to a caught runner to mark his new position as pursuer. Another, semantically close term for the game is *mats*. The term *leka* is a Russian loanword: Rus *лепка, ляпка* 'catcher in tag games', *лепки, ляпки* 'tag game'.

Meeli Sedrik (b. 1968), MA, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), meeli.sedrik@eki.ee

Udo Uibo (b. 1956), Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), udo.uibo@eki.ee

JÕERÜÜDI OSASTAV KÄÄNE

Jaak Jõerüüt. Elu lehekülgi lehitsetakse kiiresti. Novellid ja lühiromaan. Tallinn: EKSA, 2017. 239 lk.

Jaak Jõerüüdi raamatus „Elu lehekülgi lehitsetakse kiiresti” leidub üks mõttekäik, mis esineb väikeste variatsioonidega kahes kohas: novellis „Siis tundub, et keegi ei mõista” (lk 54) ja raamatu nimiromaanis (lk 135). Esitan need mõlemad, märkides kaldkirjaga ära need osad, mis erinevad. Esiteks: „[---] kõik kurbus, kõik rahulolematust, ärritus, segadus, kõik tuleb ainult sellest, et omaenda sisemine küsimus on vastamata. Kui ei tea, kes elab enda sees ja mis ta tahab, sellest tuleb kurbus, see suur, sügav kurbus. Siis tundub, et keegi ei mõista. Aga tegelikult on see see, et ise ei mõista ennast, ja siis kui ennast ei mõista, on suur üksindus. Nii kui ennast näed ja mõistad, siis mõistad teisi ja tead, et inimesed mõistavad üksteist siiski.” Ja teiseks: „[---] kurbus tekib siis, kui inimese sees on mõni vastuseta küsimus, kui on midagi, mida endast ei tea, siis tekib ka kurbus. Siis tundub, et keegi ei mõista. Aga tegelikult on see see, et ise ei mõista ennast, ja siis kui ennast ei mõista, on suur üksindus. Nii kui ennast näed ja mõistad, siis mõistad teisi ja tead, et inimesed mõistavad üksteist siiski, igaüks oma kannatuse kaudu.”

Tundub, et see ongi üks selle raamatu sõlmkohti, kuna sellest tuleb novelli pealkiri ja romaanis hargnevad sellest edasi mõttearendused kannatuse osa üle inimese arengus. Mis aga äratav tähelepanu, on nende kahe versiooni erinevused. Pangem tähele, et ühes neist

räägitakse omaenda sisemisest küsimusest, mis on vastamata, ja teises mõnest vastuseta küsimusest; ühes versioonis kellestki tundmatust, kes elab enda sees, ja teises millestki endas, mida ei tea. Me näeme siin erinevust kategorilisuse määras, täielikkuse ja osalisuse määras. Eriti ilmne on see täis- ja osaluse kasutamises: „tuleb kurbus” vs. „tekib kurbus”, „on suurt üksindust” vs. „on suur üksindus”. Ma nimetaksin seda totaalsuse ja partsiaalsuse vaheliseks erinevuseks, mis väljendub opositsioonides *kogu / kõik – osa, üks – mõni, see – mingi*, täisalus – osalus, täissihitis – osasihitis, nominatiiv – partitiiv.

Tähele tuleb panna, et üks tsitaadi versioon ei esinda üht ja teine teist poolust, vaid mõlemad kõiguvad nende vahel, sest ühes versioonis on *kurbus* ja *üksindust*, teises *kurbust* ja *üksindus*. See suunab järeldama, et eri versioonid ei vastandu, vaid esitavad koos seda kahe poole vahel kõikumist. Partitiivsusse nihkumist kohtab mujalgi. Näiteks romaani naistegelane ütleb mitu korda, et tal on *väsimust* – mitte, et ta tunneb väsimust või et tal on väsimus, nagu oleksid tavaväljendid, vaid just nii, otsekui ta saaks osa mingist väsimusest, mida ta kas ise üleni endasse ära ei mahuta või mida ta ise tervenisti ei hõlma, ühesõnaga, millega ta täielikult ei samastu.

Mulle näib, et see, mis eeltoodud tsitaadis grammatilisel mikrotasandil väljendub, on ka kogu raamatu (kui mitte Jõerüüdi kui kirjaniku) üks tähtsaid fookusi ja sõlmi – pinget (st lahenduse otsimine ja võib-olla ka leidmine) totaalsuse ja osalisuse, defineerivuse/nominatiiv-

suse/piiritlevuse/eristavuse ning partitiivsuse/osastavuse/osalisuse/osalevuse vahel.

Vaheseletuseks. Ma nihkun siinkohal grammatikamõistete metafooristamisse ja teen seda täiesti teadlikult. Täis- ja osaalus ning -sihitis, nominatiiv ja partitiiv teevad minu intuitsiooni kohaselt nimisõnaga sama, mida verbiga teevad finiidne ja infiniidne vorm või perfektiivne ja imperfektiivne aspekt (viimast eesti keeles pole, küll aga nt vene keeles, kus verbi eri vormid väljendavad tegevuse lõpetatust ja lõpetamatust; seal puudub jällegi täis- ja osaaluse ning -sihitise eristus, nii et need nähtused kompenseerivad üksteist eri keeltes). See on eristus ühelt poolt lõpetatuse, piiritletuse, suletuse ning teiselt poolt lõpetamatuse, osalisuse, „ülevalguvuse” vahel. (Muuseas seletab see ka, miks eesti keele partitiiv ei ole sama mis mõne teise keele osalt sama funktsiooniga akusatiiv ehk sihitav kääne.) Nii et ma kasutan neid mõisteid edaspidi teatavate elutundeliste kalduvuste märgistajatena.

Jõerüüdi juurde naastes: tolles partitiivsuses, infiniitivsuses ja imperfektiivsuses (*mul on kurbust, üksindust, väsimust, minus on mõni vastamata küsimus*) on võrreldes totaalsuse, finiiduse ja perfektiivsusega (*mul on kurbus, üksindus, väsimus, minus on üks konkreetne sisemine küsimus*) teatavat ettevaatlikkust, aupaklikkust, järeleandlikkust reaalsusele – ja selle kõigega koos mingit sisemist täpsust selle suhtes, et inimese isiksus ja olemus pole üheselt piiritletav ühega tema vahelduvatest olekutest ega ka ilma vastastikmõjuta tema ja teiste isiksuste vahel. See on ka püüdlus kannatlikkuse poole, millest ju õigupoolest olulisel määral räägib see romaanis esitatud kirjavahetus: kuidas jõutakse (taas) teineteisemõistmiseni kannatlikkuse kaudu, ja see kannatlikkus puudutab eelkõige iseenda määratlemist – ja määratlemata jätmist.

Ma ei sõanda öelda, et totaalsusest partsiaalsusse, nominatiivsusest parti-

tiivsusse nihkumine on raamatu pea-teema, küll aga usun, et teos on märkimisväärne just selle pinge hoolika ja tähelepaneliku läbikirjutamise poolest.

Raamat algab ses mõttes lausa programmiliselt, novell „Päikesepaisteline päev” kujutab kohvikutäie endasse sulgunud totaalsuste teadvusi, kuni kõik see sulgub täielikku lõpetatusse ühe inimese terroriaktis (mis jõutakse viimasel hetkel veel fotodele jäädvustada). Ka „Kadunud Aabraham” joonistab elliptilise portree inimesest, kes võtab teist vaid teatava defineeritud vahendina. Atmosfäärilt väga võluv jutt „Siis tundub, et keegi ei mõista” lööb tolle nihke lõpetamatuse/lõpmatuse poole liikvele, tuues sisse motiivid, mida arendatakse edasi romaanis.

Viieosalises novellis „Lõputu Sõlm ehk geomeetria õppetund” leidub mitu huvitavat sõlmpunkti. Esimeses osas kirjeldatakse viieaastase poisi ilmutuslikku kogemust, kus ta tajub, et „see, mida ta silmadega näeb, ja see, mida ta südames tunneb, ei ole omavahel seotud” (lk 67). Sellest algab eelmainitud nihe ja pinge: eneseküllane välismaailma ja siseilma voolav pidevus lõheneb järsult, algne (ürgne?) totaalne tervik laguneb, nii et järsku avastab poiss, et ta on välismaailma ja oma mõtete eraldatuse paik. See teravdab tema taju nii ümbritseva („Poiss tundis, et tal on silmad ka kuklas”, lk 69) kui ka enda suhtes. Ta kohtub iseenda partsiaalsusega, ja mõistagi see kohutab teda esialgu, ta soovib välja sellest elust ja sellest korterist, st eraldatuks osutunud sise- ja välismaailmast. Seejärel aga: „Ta üllatus, et on võimeline nii selgeks, nii ilmutuslikuks tajumishetkeks. Ja selleks hetkeks oligi ta pääsenud.” (lk 71) Üllatumisvõime iseenda muutuvuse ja imperfektiivsuse suhtes on see, mis päästab ja alal hoiab. Mis on üllatumine iseenda üle? See on veel üks samm iseenda lõhestatusest edasi, ootamatuse ja ettearvamatusse omaksvõtt. Üllatumine on võrreldav naeruga, mis on samuti üks inimaru viis ettearvamatuslega kohaneda, ainult

et kui naer on teataval määral tühistav ja üleolev, vasturündav, siis üllatumine jätab ettearvamatusetele tema loomu alles – jätab infiniitsusele tema lõpmatuse ja osalisuse alles.

Teine huvitav hetk on poisi viimane kohtumine vanaisaga. Nad võrdlevad oma käsi: need on ühesugused, see käte viimane puudutus on jällegi üks ilmutuslik hetk, kus kõik tundub olevat väga kaugel ja väga lähedal. Kuid jutustaja teeb lisanduse hilisemast perspektiivist, ta ütleb, et poiss veel ei teadnud täpselt, mis põhjustas vanaisa silmist paistnud rõõmu: see polnud ainult nende käte sarnasus, „[v]anaisale tegi rõõmu hoopis tunne, et ta on näinud üht inimest sala-värvavate võit, mis peitus poisi silmade põhjas. Ta nägi selle ära, enne kui asus teele üle Lethe jõe.” (lk 74) Kust toonane poiss seda teab? Ta otsekui näeks nüüd iseenda tollaste silmade põhja vanaisa tollase pilgu kaudu. Ta projitseerib end vanaisasse, aga mitte ainult. Ta mõistab iseennast oma vanaisana, ja sellega ühtlasi mõistab ennast iseenda lapselapsena. Ta astub enda ja vanaisa totaal-suste eraldatusest (käed on sarnased, kuid nad on siiski eraldi käed) partsiaalsusse, temas on nii poissi kui ka vanaisa (osastav kääne), teda (osastav) on nii endas kui ka teises. Ja see suhe muutub partitiivseks ka ses mõttes, et nad saavad teineteise sihitisteks, hakkavad teineteises osalema.

(Võtme ja luku motiiv kordub muuseas päris raamatu lõpus, jäädes seal – loomulikult – pikemalt lahti mängimata ja seletusega pitseerimata: „Ma nägin unes, et mul oli vasaku kaenla all lukuauk”, lk 236.)

Iseenda partitiivsuse, infiniitsuse ja imperfektiivsuse teema mängitakse läbi ka novellis „Iseloomustus”, kus minategelane saab teda pikalt jälginud Kelletki kirja, mis sisaldab tegelase iseloomustust (see on „lühike, justkui sügis-kurgede karje enne ärarendu”, lk 106). See äratas taas tegelases küsimuse „kas mina, sellisena nagu ma ennast tunne-

tasin, saan, tohin ja võin olemas olla?” (lk 107) – küsimus, milles kajab korraka nii eelmainitud üllatus iseenda katkestuslikkuse ja lõpetamatuse üle kui ka selle all pesitsev ärevus iseenda mitte-enešeküllasuse pärast, mis nõuab pidevat ületamist. Lõpuks esitatakse see iseloomustus ise: tegelane koosneb paljudest üksteisele vastukäivatest omadustest, iseloomustaja võtab asja kokku sõnadega „Ja siis Te koondate [oma] eriilmelised omadused kokku ja olete selle sees täielikus rahus.” Sellele järgneb aga veel üks lause, mille kohta on tegelane öelnud, et ta peatus enne seda „suure jõupingutusega”: „Ja ainult vahel tundub, et selle all on rahutus, mida Te ise rahuks peate” (lk 109). Siingi näeme omalaadset pinget tegelase erinevate omaduste ühendamises: kas need ühenduvad üheks tervikuks totaalse piiratudena või lõpetamatult edasi pulbitseva muutuvusena? Kumb on talutavam, kumb on tõelisem? Millest annab tunnistust see jõupingutus, millega peatatakse enne seda, kui näilik rahu osutub tegelikult rahutuseks?

Ja lõpuks raamatu teine pool, romaan sellest, kuidas kaks inimest, kes on läbi elanud mingi omavahelise konflikti ja katastroofi, uuesti teineteisele läheneda püüavad; kahe inimese jõudmine varasemast vale-osadusest tõeliseni või vähemasti selle ligi. Oluline märksõna on kannatus, kannatamine. Siin jõutakse äratundmiseni, et kannatusest ei tule mitte vabaneda (see oleks pelk eneseeküllasuse illusiooni taandumine), vaid tuleb jõuda kannatuse tõelise tähenduseni. Võtmeline tundub järgnev lõik: „Kahju oli kõigist, kes kannatavad. Aga siis ma tulin selle peale, et see, mida harilikult kannatuseks peetakse, on küll kibe, aga ta ei ole päris kannatus, ta on jonn ja viha, ja ei muuda inimest. Muutev kannatus on see, kui inimene ennast teise olukorda paneb ja teda tajuma hakkab, sest mitte midagi ei sünni ju ilma põhjusest. Kui teine kedagi „kannatama” paneb, siis peab tal põhjus

olema ja ta ei tee seda „meelega”. Alles siis tekib päriskannatus, mis muudab.” (lk 215–216)

Siin on näha suundumust vastastikuse üksteises osalemise, osaduse poole, enda jätkuvust teises inimeses, jagatud lõpmatust ja lõpuni viimatust. Tõeline kannatus pole kunagi pelgalt isiklik, vaid on märk vastastikuse mõistmise võimalikkusest (tuletagem meelde ka lõiku, millega alustasin: „[---] inimesed mõistavad üksteist siiski, igauks oma kannatuse kaudu”). On kiusatus öelda, et siin avaldub Jõerüüdi kristlikkus, ehk isegi katoliiklikkus – kuid see oleks liiga piiritlev, nominatiivne määratlus.

Pisut hiljem lisandub sellele peaaegu usutunnistusena mõjuv lõik: „See, mida meie nimetame lihtsalt tööks, on inimese eneseväljendus, tema vaimu reaalne väljendus, ja kui seal on segadus ja see pole millegi teenistuses, kõigub siiasinna, siis ei ole ta võimeline ka muuks, ei hüppa üle kuristiku, kannatus ei jõua jonnist ja vihast kaugemale, ja ei jõua armastuseni, sest sellise pühendunud töö või eneseväljenduse teeb võimalikuks armastusevõime, ja ka kannatusevõime. Mingil ootamatul viisil need võimed on tööga seotud, süvenevad läbi eneseväljenduse ja teevad eneseväljenduse võimalikuks.” (lk 219–220) Siit edasi läheb jutt seisuste ja eluhiakuliste tasandite peale, mis võib tunduda arrogantsena, kuid kaasa mõtleval lugejal ei jää muud üle kui tunnistada: see ongi aadellik kirjandus selle tõsisel mõttes, peenenenud vaimu õilis enese suhtes aus ja hoolikas enese ja teiste kirjeldus. Mulle näib, et leppimine iseenda ja elu partsiaalsuse, infiniitsuse ja imperfektiivsusega, ja mitte ainult sellega leppimine, vaid selle kaastundlik läbikannatamine ja omaks-võtt (mis käib pideva üllatumisvõime alalhoidmisega) on selle erilaadse aristokraatlikkuse aluspõhja osa. Küsimus on selles, kuidas end mitte meelitada oma kannatamisega, vaid võtta oma kannatust kui eneseteostuseks ja teiste mõistmiseks hädavajalikku tööd.

Romaan ise jääb samuti partitiivseks, ei sulgu mingi konkreetse lõppakordiga, nii et tekib tahtmine öelda osastavas käändes: „Siin raamatus on seda romaani.” Vorm on sisuga kooskõlas.

Korraks tuuakse enne romaani lõppu (lk 223–224) sisse kunsti küsimus: kas kunst on inimeste jaoks võimalus tunda asju n-ö ohutust kaugusest? (Lõik sellest mõtte- ja tundearendusest on valitud ka tagakaanele.) See omakorda paneb küsima, milles õieti seisneb see oht, millega julgetakse kontaktis olla vaid kunsti pakutavalt distantisilt. Eks ole see ikkagi seesama kartus astuda välja turvalisest eneseküllasest piiritletusest, astuda valdkonda, kus tuleb oma suhtumiste ja tunnete eest pidevalt vastutada, ennast läbi kannatada, enda üle üllatada, ennast üha lõpmatult luua. Ja see ongi küsimus vaimu aristokraatlikkusest – elu võetakse kunstiteosena, aga mitte ses mõttes, et ta oleks mingi endale esitatav etendus või kompositsioon, vaid ses mõttes, et ta ei hoidu enda suhtes ohutusse distantisi.

Jaak Jõerüüt on eriline kirjanik eesti kirjanduses – vähemasti on eriliselt peenekoeline tema viimase perioodi looming, mis algas „Uue raamatuga” (2004) (olen seda püüdnud tõlgendada 2005. aasta Loomingus nr 2). See, et ta ei kuulu palju arutletavate (või praeguse kirjanduse „kesksete”) autorite hulka, on tingitud sellest, et ta on mingites elutundelistes küsimustes järeleandmatu, ei tee mööndusi „rahvapsühholoogiale”, ei tule lugejale kuidagi vastu, ei meelita lugejat (nagu ta ei meelita ka ennast), olemata seejuures aga pretensioonikalt hämar. Jõerüüt on selge taju ja sõnaga kirjanik, kelle väljendusviisi kohatine elliptilisus tuleneb vaid sellest, et ta seisab oma sõnade taga ning jätab ütleмата selle, mille taga ta seista ei saa. Eks on seegi üks täpse partitiivsuse väljendus.

AARE PILV

KOGUTUD AMADEUS

Raimond Kolk. Peo pääl elu hõpõ. Luulõtusõ. Luuletused. Kogunud ja koostanud Õnne Kepp, toimetanud Õnne Kepp ja Tiia Allas. Võru: Võru Instituut, 2018. 400 lk.

2014. aastal nägi ilmavalgust Õnne Kepi koostatud ja koos Tiia Allasega toimetatud Artur Adsoni mahukas (535 lk) luulekogumik „Varjuliste puie all”. Sama tandemi koostöös ja sama hästi õnnestunud kujunduslikus kuues on teostunud ka teise Võrumaa poeedi ja kirjaniku, Raimond Kolga luuleraamat. Adson avaldas oma eluajal kaheksas uudisluulet koondavas võrukeelses kogus teadaolevalt kõik, mis ta võru keeles kirjutanud oli, koostaja-toimetajad lisasid sellele ka lasteraamatu „Nakits” (1944) ja Adsoni toimetamise ajal Laste Rõõmus kirjakeeles ilmunu ning esinduslik koondkogu oli valmis.

Kolk avaldas eluajal vaid neli kogu uudisluulet, lisades nii neljandasse kui ka koondkogusse „Võõral maal kirjutatud laulud” (1984) paarkümmend nooremast peast kirjutatud ja senistes kogudes ilmunuta luuletust. Autori enda koostatud ja mõningate kärbetega valikkogu „Ütsik täht” ilmus Tallinnas pagulas-kirjanduse avastamise laineharjal 1989. aastal ja varasemaga võrreldes midagi uut ei sisaldanud. „Peo pääl elu hõpõ” on seega esinduslikem Kolga luuleraamat, pakkudes vähe tuntut või suisa uutset ligi kolmandiku ulatuses. Tegijatele on see küllap olnud väga tõsine väljakutse, sest osa luuletusi on tulnud välja valida käsikirjadest ja osa Kolga noorpõlves kirjutatud luuletusi on ilmunud varjunimedele all koolialmanahhis ja Õpilaslehes või sõjaeelses ja -aegses Nõukogude Eesti ja soomepoiste perioodikas. Abiks on olnud küll kirjaniku enese koostatud bibliograafia (mitte asjata ei vallaanud Kolk ka raamatupidamise kunsti!) ja Oskar Kruusi kirjutatud biograafia

(1995), kuid tekstide valimine, järjestamine ja vajadusel kommenteerimine eeldab üksjagu maitsekat loomingulisust, mida koostajail on jagunud. Vahest paarikümne aasta eest polnuks sünnis võtta sellisesse soliidsesse pagulaskirjaniku kogumikku ka „punasel aastal” raha pärast treititud propagandistlikke värsse, kuid nüüd juba võib. Nii puhutine poliitiline naiivsus kui ka vahetult ja kobamisi värsistatud esimene linnasõit kuuluvad looja elukaarde, mis selliste näideteta oleks kahtlemata lünklik. Raamat on igati asjakohaselt varustatud toimetajate juhatusega ning Õnne Kepi kirjakeelse ja Tiia Allase võrukeelse saatesõnaga. Joonealustes on lisatud sõnaseletusi ning mõnel juhul ka olulisi märkusi kirjutamise või ilmumise aja ja koha kohta. Eraldi lisana murdekeelsete sõnade seletustest on loobutud. (Ehkki ise võrukeelsena tundsin mõnel juhul selle järele vajadust, Kolga keel on mulle Adsoni luulekeelest väheke võõram.)

Kolga luuletajateed on enamasti nähtud vaibuvast joones alates esimesest ja tervenisti murdekeeles kirjutatud kogust „Ütsik täht” (1946) kuni kirjanikele täieliku domineerimiseni preensioonitu pealkirjaga kogus „Kiri” (1977). Vastsetes, kahtlemata „kogutuile” preendeerivas kogumikus avaldatud varasemad, kirjakeelsed värsikatsed seda kujutelma osaliselt siiski korrigeerivad. Lauliku lapsepõlv oli pigem kakskeelne, vahet veidi arglikult Visnapuu-mõju-line mõnes luuletuses, ent alles pagulus sütitas Kolgas kodumurde lüürilise sisesunni. Luulest murdekeeles taandumise üle kurta aga ei näe ma põhjust: ju siis oli poeet oma laulud – algul lüürilised pildid kodumurdes, siis ka üha üldisemad, poliitilised ja filosoofilisemad kirjanikeeles – laulnud, ja üha rohkem kulus aega proosale ja muudele tegevustele. Kolk oli ju kogu oma elu ka seltskondlik perekonnainimene, kahe poja isa,

Rootsi ametiasutuse büroojuhataja ja hiljem majandusdirektor, selle kõrvalt toimetas oma sotsiaaldemokraatlikku väljaannet *Side*, ajas Eesti asja ja kirjutamast ei lakanud elu lõpuni. Seetõttu on mu jaoks minu 56. eluaastal ainuke sisemist võpatust ja kõhedustki tekitav väide Õnne Kepi muidu igati nauditavas saatesõnas „Luutmine vere seen edesi oius”, et Kolga 54. eluaastal ilmunud luulekogu „Kiri” on „vana väsinud mehe laulud, mida kannab elusügisessse jõudva inimese nukrus” (lk 374). Riigitööd teha jäi Kolgal siis tervelt tosin aastat ja temalt ilmus veel kuus proosaraamatut. Aga tõsi, teatud resignatsiooni märkide vastu luules ei saa vaielda. Maapagu ja eluraskused, hiljem terviseprobleemid polnud Kolgale tundmata.

Küsimärgiga väikse märkuse tahaksin siiski teha saatesõnade mõistekasutuse kohta, eriti põhjusel, et tegemist on Võru Instituudi raamatuga. Mis keel(t)est või murdest me ikkagi räägime? Tekstides kohtame mõisteid: võru ja eesti keel, kirjakeel, kirjakeelus, murdekeelsed, kodukeel, korra isegi võru-saru keelsed luuletused. Vahest sobiks Kolga murdekeelse luule kohta kõige paremini ja täpsemini öelda, et see on kirjutatud Hargla murrakus?

Erinevalt mitmest teisest Eesti taasiseseisvumiseni Rootsis elanud eesti kirjanikust jäid mu kokkupuuted Kolgaga kahetsusväärsetl napiks. Ent piibumehed on tavaliselt ka head jutumehed ja mõnel korral õnnestus mul tema vestval toonil kõneldud mälestusi kuulda. Aga elutarkuse kõrvall oli selles ka nooruslikku kirge. Amadeus, nagu teda sõprade ringis kutsuti (sellise hüüdnime tähenduseks annab Arvo Mägi „jumalat armastav” ega viita Mozartile), võis tõepoolest jätta pehme, lepliku ja isegi kergeuskliku mulje, mille all oli aga kindel hoiak ja vahest üksjagu sõjakustki.¹ Amadeuse nime

all esines Kolk juba soomepoiste hääle kandjas Malevlane. Mingi erutav intriigi siin vahest siiski peitub. Luuletajana mõne teisega võrreldes vähemalt mahu poolest suhteliselt tagasihoidlik, tundub Kolga kui inimese juures igasugune Salieri-kompleks olevat täiesti välistatud. Kolk tunnustas teisi ja teda tunnustati kolleegide hulgas, ent igasugune konkurentidevaheline kiivus tundus olevat talle loomu poolest võõras. Samas on alati ka neid, kelle jaoks luule on võistlus ja tuleb välja selgitada parim.

Ei saa jätta märkimata, et Stockholmil eesti kirjanike seltskonnast distantseeritumad kriitikud, nagu Ilmar Mikiver, Ilmar Laaban, Hellar Grabbi, aga eriti Ivar Grünthal, tõstsid omal ajal esile just Kolga luulet. Nii Oskar Kruusi Kolga biograafia kui ka kõnesoleva raamatu saatesõnad viitavad 1970. aasta paiku Eesti Kirjanike Kooperatiivi sarjas „Meie kirjanikke” ilmumata jäänud Ivar Grünthali lühimonograafia „Ramond Kolk”. See kummaline enam kui 60 masinakirjalehest koosnev käsikiri² sisaldab kirjandusloolise lühimonograafia kohta mõõdutundetult tsiteeritud Kolga päevikumärkeid ja Grünthali enese mälestusi, jättes siiski väheke mahtu ka loomingu analüüsile. Selle käsikirja lehitsemisel jääb hõlpsasti mulje, et luuletajate võidurivistamises kippus esiplaanile hoopis end tõrjutuna tundnud Ivar Grünthal ise. Kuna konkurents pagulasparnassil käis (või arvati käivat) esmajoones Kangro ja Lepiku vahel, siis Grünthal oli mõlemaga opositsioonis. Ent jõuvahekordade murendamiseks tõstis ta esile hoopis Kolga, kelles ta tollal ise veel aktiivse ja avaldava luuletajana ei näinud ohtu oma positsioonile. Opositsionäärina ja samas sotsiaaldemokraadina, nagu oli seda ka Kolk, ei jätta Grünthal rõhutamata, et nende kohtumine ja kõnelus leidis aset ajal ja kohas, mis tavalisele poliitilisele pagulasele oli ebasünnis – nimelt Göteborgis 1. mai rongkäigus!

¹ Vt A. Mägi, Mis meelde on jäänud. Epi-soode ja meeleolusid. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 282.

² EKM EKLA, f 341, m 236: 4.

Aga laenakem selle hüpoteetilise väite ja ühtlasi arvustuse lõpetuseks Ivar Grünthali barokses keeles lühimonograafiast paar lõiku, milles Grünthal iseloomustab võrukeelset luulet ja tema sõnul tuhatkunstnik Raimond Kolga rolli selles: „Võrumaa laulikutest, kes veerandsada aastat tagasi võõrsile veeresid, oli Raimond Kolk noorim ja, värske murdekeel küll suus, just oma vähese ea tõttu kõige kasinama pärimusliku pagasiga varustatud. Kaaskannatajate hällid olid Kagu-Eestis kiikunud veel tsaariajal. Poeetide piiris püsides olid neil eelkäijail teised tuuled talla all. Omariikluse edu moodse orjusega käsikäes oli kunagise Sanna trubaduuri pannud pealinnas paigale kui alalhoidliku filmitsensori. Rõuge kiriku

kella traalinud Juhan Jaik talletas Toompeal esivanemate kulda kultuuri-nõunikuna. Bernard Kangro, kes Tartus Gustav Suitsu käe all valmistus kirjandusteaduse professuurile, kohandas oma noorusluule põhjatut unede kaevu laialdast ammendamist võimaldava kirjakeele torukujule.”

Ja teine lõik, mille lahtimõtestamine võiks olla kontrollküsimuseks noorele kirjandusteadlasele: „Lepik raius oma kivimurrus minakeskseid hauakirju. Tema kollased nõmmed ulatasid kaares tagasi raagus kõivu ümber heidetud kuldsest rõngast Kolgi akna alla. Meister ise oli sellest väärtmetallist valmis sepsitsenud müüdava sõrmuse.”

JANIKA KRONBERG

KONTVÕÕRANA VANAS EESTI PULMAS

Vanaaja pulm. Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini. Kokku seadnud Ants Hein. Tallinn: Tänapäev, 2018. 423 lk.

„Elu kauneim pidu on kõige ülevamate ja rõõmuküllasemate päevade keskpunktiks ka meie rootslaste juures, kusjuures vastavate ettevalmistustega alustatakse juba pikka aega varemalt, sest neist vanadest ja väga mitme-palgelistest kommetest ei tohi vähi-matki kõrvale jätta või ära unustada” (lk 345). Nõnda alustab oma panust Eesti alal elanud rahvaste pulmakommete ülestähendamisse Ratzeburgist pärit haridustegelane ja literaat Carl Friedrich Wilhelm Rußwurm – „kontvõõras”, kes tegi siin karjääri XIX sajandi keskpaigas.

Pulmad on inimeste meeli köitnud sajandeid ega ole oma võlu kaotanud ka tänapäeval: kui 2018. aasta kevadel abiellusid lääne ühiskonna tuntuimas sini-

vereliste perekonnas, Briti kuningakojas prints Harry ja Meghan Markle, jälgisid seda tseremooniat otseülekandes sajad miljonid glamuurijanused silmapaarid üle kogu maailma. Niisamuti pakub rohkesti eksootikat – aga miks mitte ka glamuuri – kunsti- ja arhitektuuriajaloolase Ants Heina kokku seatud „Vanaaja pulm”, viies lugeja ajarännakule praegusel Eesti alal elanud kohalike rahvaste pulmadega seotud kommete ja ettekirjutuste maailma.

Kogumikul on kaks peamist lähte-kohta. Esiteks on koostaja soovinud koondada ühiste kaante vahele põhiliselt eestlaste, aga ka nende kõrval elanud setude, rannarootslaste ja vadjalaste kosimis-, abiellumis-, pulma- ning riietumiskommete tekstilisi ja pildilisi kirjeldusi, mis oleksid pärit nimelt Jakob Hurda XIX sajandi lõpukümnetel algatatud pärandvara kogumise kampaania eelsest ajast. Sellisel viisil tahab Ants Hein lugejale tutvustada „vana ja traditsioonilist, algrahvuslikku,

poolmuistset Eestit”, mida viimase 120–130 aastaga kogutud pärimuslik ainek on tema hinnangul ei ole võimeline kajastama (lk 14). Teiseks on kogumiku eesmärk näidata siin elanud rahvaste kombeid võõramaalase vaatenurgast: „Suures plaanis vaadatuna mõjub selline „eemaltpilk” kui omamoodi tõlge: ühtpidi on selle osaks olla tahes-tahtmata vaesem kui originaal – selles võib jääda edastamata nii mõnigi mahlakas kihistus –, teistpidi on aga mõned originaali põhiväärtused selles selgemalt esil” (lk 17). Nii on kogumikus katked umbes 120 allikast, mille on üles tähendanud eeskätt võõrad läbireisijad, külalised või mujalt siamaale karjääri tegema tulnud isikud XVI sajandi keskpaigast kuni 1870. aastate lõpuni.

„Vanaaja pulmas” kui esmajoones siinse paikkonna vanemate kosimis- ja pulmakommete kirjelduste antoloogias on palad järjestatud kronoloogiliselt ning pealkirjastatud aastaarvudega. Niisamuti on võimaluse korral pealkirjas ära toodud konkreetsem paikkond, kust valitud kirjeldus pärineb. Lisaks hulgaliselt kirjatöödele ja piltidele on Ants Hein nõuks võtnud (taas)avaldata väljavõtteid vanade pulmalaulude üleskirjutustest – koos mõningate laulu- ja tantsuviiside noodistustega – ning ühel juhul on koostaja soovinud ära trükkida koguni ülestähendaja, XVIII sajandi ühe kuulsama Eesti valgustaja August Wilhelm Hupeli autograafi (lk 309–313).

Koostaja ettevõetud tõlketöö on muljet avaldav, sest valdav osa raamatu tekstide ei ole olnud algselt eestikeelsed või varemalt eesti keelde tõlgitud. Tõlked on ladusad ning tulemus sümpaatselt ühtlane. Siinkohal tuleb koostajat ja toimetajat eriti tunnustada varauusaegsete seadusandlike ja regulatiivsete tekstide arusaadavasse eesti keelde vormimise eest, sest traditsiooniliselt iseloomustab neid kohmakas saksa õigus- ja kantseleikeel. Suuremalt jaolt saksa keelest tehtud tõlgete tähtsust tõstab asjaolu, et selle kunagise kohaliku keele

valdamine taandub Eesti ühiskonnas üha kiirenevas tempos. Nii tuleb nõustuda Marek Tamme seisukohaga, et meie saksakeelse valgustusliku, romantilise või akadeemilise etnograafia täies mahus eesti keelde tõlkimine võiks olla oluline riiklik ülesanne, eesmärgiga mitte kaotada sidet möödunud aegade ja suurendada meie ajaloo teadvust.¹

Eesti akadeemiliste ringkondade huvi niisugust tõlkeüleskutset järgida näitab kas või see, et lisaks Ants Heina tõlkele (lk 138–145) on Hupeli artikli „Ueber den Werth der Jungfrauschaft unter Ehsten und Letten”² eestindus ilmunud ka 2016. aastal ajakirjas Tuna (tõlkijad Mati Laur ja Merili Metsvahi).³ Hein on oma raamatus sellele alternatiivsele tõlkele viidanud, nii et nähtavasti võis tal Hupeli artikli omapoolne eestindus Lauri ja Metsvahi tõlke ilmumise ajaks juba olemas olla, ent ta ei näinud enam põhjust oma töö tulemust tagantjärele asendada.

Raamatu edenedes saab kiiresti selgeks, et üldjoontes on Eesti kohalike talupoegade kosimis- ja pulmakombed püsinud aastasade jooksul võrdlemisi muutumatuna. Vanaaja eestlaste pulmale on ikka eelnenud kosimine, mille kohustuslik žargoon nõuab pruudi vanematele seletamist, et kaduma olla läinud mullikas, lambuke või kitseke, keda tuleb tingimata pruudi talust otsida (lk 60). Seoses mõisates kange alkoholi destilleerimise laienemisega sai hiljemalt XVII sajandi lõpust kihlade lahutamatuks osaks kosjaviin: „Kui kosjad on meele järgi, võetakse põletatud viin vastu, kui mitte, siis ei võta seda keegi, vaid isamehed toovad selle jälle tagasi

¹ M. Tamm, Pildikesi kadunud maailmast. – Postimees. Arvamus/Kultuur 12. I 2019.

² A. W. Hupel, Ueber den Werth der Jungfrauschaft unter Ehsten und Letten. – Nordische Miscellaneen, nr 26. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1791, lk 279–298.

³ A. W. Hupel, Neitsilikkuse väärtusest eestlaste ja lätlaste hulgas. Tlk Mati Laur ja Merili Metsvahi. – Tuna 2016, nr 4, lk 2–6.

ja siis on peig korvi saanud. Mõnes paigas on kombeks, et lesed, kui nad tahavad jälle abielluda ja on valinud kellegi, kelle järele neil himu käib, ratsutavad ise jutustatud kombel pudeli põletatud viinaga kosja.” (lk 73)

Pulmi pidasid eesti talupojad vanasti ühtekokku mitu päeva, kõigepealt pruudi-, seejärel peiukodus ning kombekohaseid talitusi aitasid toimetada selleks puhuks määratud ametikandjad (isamehed, peiupoisid, pruuttüdrukud, pruutvennad ja teised). Pulmakommetest olulisim oli kindlasti pruudi tanutamine, tähtsad olid andide jagamine pulmalistele ning vastuandide kogumine, laulud ja tantsud, aga ka mitmed ennustustoi mingud: „Järgmise päeva hommikul äratakse noor abielurahvas lauluga. *Saa naddu* toob vett ja noorpaar peseb end ning see, kes suudab seejuures esimesena teist pritsida, elab kauem” (lk 117).

Eestlaste pulmakommete aastasadade pikkust järjepidevust kinnitab kogumikus avaldatud Johann Wolfgang Boecleri 1685. aastast pärit pulmakommete kirjeldus, millele Hein on lisanud 1854. aastast pärit Friedrich Reinhold Kreutzwaldi põhjalikud Boecleri teksti selgitused ja täiendused (lk 65–72). Kreutzwaldi kommentaarid veenavad, et üldjoontes olid XVII sajandil käibinud traditsioonid jäänud püsima ka XIX sajandil, nagu näiteks komme minna kosja ja pidada pulmi noorel kuul: „Sel list kuu-usku kosjade ja pulmade pidamist leidis mõne aasta eest kõigis eestlastega asustatud piirkondades, mistõttu võiksime uskuda, et see suur sugu pole veel päris jäljetult kadunud ega ka meie „hea kuu” selle maa põliselanike silmis veel sedavõrd ebasoosingusse sattunud, et nad selle võimsa mõjuga ei arvestaks ega sõlmiks oma abielu kui hobusekaupa” (lk 66).

Neil põhjustel hakkavad raamatus toodud kirjutised üksteist tahes-tahtmata küllaltki ruttu kordama. Lugejat ähvardavat hiilivat üksluisust aitavad edukalt lõhkuda koostaja pakutud 13

kõrvalepõiget, milles avatakse mitmekesistes valdkondades (igapäevakombed, seadusandlus, kiriku- ja kohtupraktika, tundeelu, seksuaalsus, söök ja jook, tants ja laul) peateema mõistmiseks nii vajalikku ühiskonna-, argielu- ja tundeajaloolist tausta. Eeskujusid, konteksti, laenamisi ja žanriomadusi selgitavaid kommentaare oleks võinud konkreetsete tekstide juures koostajalt oodata ehk rohkemgi, kuigi peab tõdema, et see oleks suur ettevõtmine. Siiski näitavad juba esimesed ajakirjanduses ilmunud ülevaated Ants Heina „Vanaaja pulmast”,⁴ kui määravad on tavalugejale väiksemadki koostaja lisatud kommentaarid (näiteks pruudiröövi kombe kohta XVII sajandil, lk 34): ilma nendeta oleks olnud lihtne võtta kogu kirjutatud sõnasõnalise tõena. Igal juhul on koostaja – ehk isegi taotluslikult – jätnud kogumikku tulevastele eesti uurijatele sügavamaks analüüsiks hulga algmaterjali.

„Vanaaja pulma” tekstide valik on žanriliselt lai, ulatudes reisikirjeldustest, etnograafilistest uurimustest, mälestustest ja kirjavahetustest, seadusloomest, eeskirjadest, käsiraamatutest ja aruandlusest kuni ilukirjanduseni. Teaduslikult on väga väärtuslik arhiividest kogutud allikmaterjali publitseerimine ning eriti tänuväärne on siinkohal teave, mis on pärit Läti mäluasutustest, kuhu Eesti uurijad paraku tihti ei satu. Kui raamatut järjest lugedes millestki puudust tunda, siis vaid baltisaksa kihlus- ja pulmakommete kirjeldustest. Kuigi koostaja ise kinnitab saatesõnas, et neid kirjeldusi palju ei leidugi, oleks ka selle vähese lisamine olemasolevale tekstikorpusele olnud võrdleva materjalina põnev ja teemakohane. Seda enam kui koostaja ise mõnab, et baltisakslaste jaoks oli tegemist ühe kõige üksik-

⁴ M. Haav, Pidul alkoholimeres ja ei piiskagi armastust. – Postimees. Arvamus/Kultuur 12. I 2019; P. Hõbemägi, Vanaaja pulmad ehk kuidas vanad eestlased pruuti otsisid ja pulmi pidasid. – Eesti Ekspress. Areen 28. XI 2018.

asjalikumalt reguleeritud valdkonnaga (lk 19).

Raamatusse koondatud kirjutised pärinevad kümnetelt autoritelt, mistõttu on lugejale nii nende kui ka tsiteeritud teoste tausta avamine mõõdapääsmatult vajalik. Selle ülesandega on Ants Hein hiilgavalt hakkama saanud: autorite biograafilised lõigud on küll lühikesed, kuid sisutihedad ja kogumiku jaoks ammendavad. Toonaste Eesti olude kirjeldajate auväärsest nimekirjast puudub XVIII sajandi osas üllatavalt vaid kuulus pärisorjuse kriitik, Torma pastor Johann Georg Eisen von Schwarzenberg (1717–1779). Tema vähetuntud lühike kirjutis „Gedanken vom Kindermord und der Sodomiterei in Ansehung Liv- und Estlandes” (u 1773)⁵ – kus Eisen põhjendab talutüdrukute lapsetappe muu hulgas mõisnike vastumeelsusega anda neile abiellumiseks lubatähte ning loomapilastamise levimist noorte talupoegade seas suuri kulutusi nõudvate paganlike pulmatavadega – oleks kõrvalepõikena sellesse kogumikku kindlasti sobinud.

Nagu eespool mainitud, on koostaja olnud tekstide kommenteerimisel pigem tagasihoidlik. Seevastu on vanad eestikeelsed rahvalaulud raamatus rohkem läbi töötatud, et pakkuda lugejale mitmete arhailiste või murdevormide ning arvatavalt vigaselt üles kirjutatud sõnade kirjakeelseid seletusi. Kindlasti aitab see vana rahvaluuleteksti kergemini jälgida, kuigi paratamatult sõltub seletuste valik paljuski koostaja ja toimetaja keelevaistust. Nii võib lugeja kohati tunda, et midagi on üle-, midagi hoopis alaseletatud. See märkus aga ei varjuta kogu raamatuga tehtud igati korralikku toimetajatööd, nii et arvustajale jäid silma vaid väga üksikud trükivead. Sisul-

lisest küljest sooviks täiendada üksnes koostaja märkust, et Liivimaal eksisteerinud politseiasutuse, sillakohtu (sks *Ordnungsgericht*) paralleelnimi oli maakohus (lk 58). Kuigi sellist nimevormi sillakohtu kohta ajalooliselt paiguti tõepoolest kasutati, on mõiste *maakohus* praeguses eesti ajalookirjutuses kinnistunud siiski selgelt Liivimaal XVII–XIX sajandil tegutsenud alama astme kohtutele (sks *Landgericht*).⁶

Pildimaterjal on haarav ning üldjuhul tekste täiendav, kusjuures sellel on eriline roll just vanade riietumisviiside tutvustamisel. Pea igale pildile on lisatud selle olemust, päritolu või sisu avav kommentaar või tsitaat. Pildide trükikvaliteet on üldjoontes hea, üksnes Elizabeth Rigby akvarelli reproduktsioon (lk 261) torkab oma kehvuses teistest selgelt silma. Viimast võib vahest seletada asjaoluga, et erakogusse kuuluvast joonistusest oli raamatu tarbeks keerulisem hankida parema kvaliteediga versiooni.

End ei etnoloogiks ega folkloristik pidav Ants Hein on „Vanaaja pulmas” lähenenud allikmaterjalile piediteeditundega ning teinud ära aukartustäratava kogumis- ja uurimistöö paljudes muuseumides, raamatukogudes ja arhiivides. Täidetud saab raamatu eessõnas püstitatud eesmärk tutvustada eesti lugejale XIX sajandi lõpukümnetest varasemaid võõramaalaste tehtud kihlus- ja pulmakommete kirjeldusi. Seejuures on täheldatav, kuidas veel XVI sajandil eeskätt eksootilisi teemasid (näiteks pruudiröövi) otsiv võõras pilk muutub XVII sajandi teises pooles peamiselt moraliseerivaks (pillamise ja tore-duse piiramise rõhutamine) ning XVIII–XIX sajandil järk-järgult üha etnograafilisemaks. Sellest hoolimata ei kao kõiki-dest teoses esitatud kohalike pulma- ja kihlakommete kirjeldustest kuni lõpuni ebaharilik ja kummastav alatoon, ehk

⁵ J. G. Eisen, *Ausgewählte Schriften. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 2.)* Koost R. Bartlett, E. Donnert. Marburg: Verlag Herder-Institut, 1998, lk 548–549.

⁶ M. Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk 106, 179.

nagu kinnitab keegi Briedise-nimeline kirjasaatja Koiva maarahva kohta veel 1878. aastal: „Ilzenelaste pidustused on täiesti pentsikud. Kas ristsetel, matusetel või pulmas, kõikjal kostitatakse külalisi ühe ja sama toiduga.” (lk 411)

Lõpetuseks tuleb tõdeda, et „Vanaaja pulmas” tehtud rohked ja eripalgelised temaatilised kõrvalepõiked annavad aimu, et Ants Heina siin elanud rahvaste igapäevaelu kirjelduste varasalv on – tema enda sõnu kasutades – vägagi „ohter ja annikas”. Loodetavasti jätkub

tal tahet ning jaksu kõigi nende aarete avaldamiseks. Esimese sellelaadse raamatu „Vanaaja pulm” koostajana jääb Ants Hein väljavalitud teema käsitlemisel küll sarnaselt talle materjali pakkunud „võõrastega” eeskätt eemalt jälgijaks, kuid ta kutsub endaga koos endisaegse lihtrahva kihlusele ja pulmapeole kontvõõraks iga eesti kultuurilooost huvitatud lugeja ning sellest ettepanekust kergekäeliselt keelduda ei soovita.

KEN IRD

VEEL ÜKS TUHKATRIINU LUGU

Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2018. 333 lk.

Peaaegu kahe kümnendi eest, kui Piret Lotmani sulest ilmus rahvusraamatukogu ajaloo vihikute kolmas köide,¹ soovitasin tollases retsensioonis, et „kord tuleks see ja käsitluse varem ilmunud osad panna ühtede kaante vahele. [...] Väga olulise institutsiooni hästi koostatud ja läbi aegade jälgitav dramaatiline lugu teeks raamatukogust elu võrdkuju ja seega annaks sellele omaette väärtuse. Mida meil ju tegelikult möödani-kust pole, on just sedalaadi tervikpilt.”² Täna on ajast, kui Piret Lotman publitseeris esimese ulatuslikuma kokkuvõtte Eesti Rahvusraamatukogu sünnile pühendatud uurimistööst, möödunud juba enam kui kolm kümnendit.³

Möödunud sügisel ilmunud esinduslik monograafia on juubelihõnguline.

¹ P. Lotman, Parlamentsiraamatukogust rahvusraamatukoguks. III. F. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu 1954–1988. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000.

² R. Ruutsoo, Kuidas elada ja kuidas elada valega? – Raamatukogu 2001, nr 4, lk 30–33

³ Piret Lotmani uurimuse I osa ilmus 1988.

Sellela märgitakse sajandi möödumist meie keskseima raamatuvaramu, tänase Eesti Rahvusraamatukogu eelkäija, Riigiraamatukogu asutamisest. Raamat toetub Piret Lotmani suurele eeltööle. Autori varasemates üllitistes esitatud teemakohane aines ületab mitmeid kordi kõnealuse raamatu mahulised raamid, aastate jooksul kogutut on täiendatud ja uusmõtestatud.

Lotmani värske teos toetub nii uuematele raamatukogundusealastele uurimustele kui ka kitsamat uurimisfookust avardavaile kultuuriloolistele käsitlustele. Siiski on paratamatult tulnud kõrvale jätta kõnekaid leide, suur hulk värvikat ja eri ajastuid reljeefseks muutvat faktoloogiat. Näiteks ainult põgusalt, kohati üksnes viiteliselt, on jäänud ruumi paljude teenekate raamatukoguhoidjate ja bibliograafide, nagu Endel Annus, Kalju Oja jt, elutöö valgustamisele.

Mõned kaod on aga olnud paratamatud. Osa salajaste dokumentide kaustu, mis peegeldasid Riikliku Raamatukogu mõne osakonna tööd ja kirjavahetust ning mida autor jõudis omal ajal kasutada, on nüüdseks kadunud (lk 16). Seega tuleb toetuda juba ilmunud uurimustele. Kommunismijärgses Eestis

näivad sedalaadi tundlike lähiajaloo allikate kadumised olevat üldisem probleem. Nii väitis Soome ja Eesti teadusuhteist aastail 1940–1991 väitekirja kirjutanud Heikki Olavi Kallio oma töö avalikul kaitsmisel, et viidete kontrollimisel oli omaaegse Eesti NSV Teaduste Akadeemia fondidest kadunud kümneid toimikuid. Selgitus ei peitu ilmselt lihtsalt kehvast arhiveerimisest. Peeter Vares on oma mälestustes kirjeldanud sedagi, kuidas režiimi varisedes tormasid akadeemikud üksteise võidu nn I osakonna arhiivi rüüstama.⁴

Marc Baratinile ja Christian Jacobile viidates sõnastab autor oma uurimistöö lähtepunkti: „Raamatukogude areng peegeldas antud ühiskonna kultuurikontseptsiooni ja kommunikatsiooniruumi, tema poliitilisi suundmusi. Raamatukogude koostise, säilitamise ja lugejaskonna kohta tehtud otsused [...] on alati seotud võimuga, olgu siis intellektuaalse, majandusliku või poliitilise võimuga.” (lk 11) Osundatud seostel on Lotmani uurimistöös programmline kaal. Uurimistöö areneb valdavalt n-ö teise või koguni kolmanda taseme rekonstruktsioonide toel. Sedakaudu asetub raamatukogu kujunemislugu arvukate tegurite mõjuvälja. Heitliku XX sajandi erinevaid režiime üle elanud raamatukogu saatusega seotud keskseid episoodide rekonstrueerib autor kontekstilises tervikus. See võimaldab esile tuua n-ö väliseid ja sisemisi tingimusi, objektiivseid ja subjektiivseid asjaolusid jm, st neid ajaloolisi raame, mis kas kitsendasid või toetasid

⁴ Vt P. Vares, *Mul oli unistus*. [Võrguteavik.] Tõravere, lk 452. Kõigi sõjatööstusega seotud või välismaaga koostöösuhteis olevate asutuste struktuuri kuulus üksus, mis ei peegeldunud üheski teavikus, näiteks telefoniraamatus. Üksust juhtis reeglina KGB kaadriohvitser ja Teaduste Akadeemias kandis see nime I osakond. Osakonnas hoiustati KGB kogutud kompromiteerivaid materjale isikute kohta, samuti salastatud uurimistöid, mida peaaes uurima ainult KGB õiendite alusel väljastatud erilubadega.

kultuurijuhtide, direktorite jt kavasad ja soove. Eesti Rahvusraamatukogu sajandit hõlmava kujunemisloo muudab köitvaks just mitmekihiline narratiiv. Raamatuvarade keerulise saatuse, okupatsioonivõimude laastamistöö, kommunistliku režiimi patoloogiani küündivate veidruse, raamatukoguhoidjate kaadri kujunemise jne kõrval leiame ka ulatuslikke sissevaateid rahvusraamatukogu, aga avaramalt kogu Eesti raamatukogunduse kujunemist kaalukalt mõjutanud inimeste vaadetes ja nende valikutesse. Kokkuvõtteks on sündinud üsnagi keerulist valdkonda mitmemõõtmeliselt läbivalgustav püsiväärtuslik teos.

Vajadus ülevaatliku monograafia järele küpses mitte ainult sajandi täitumisega raamatukogu kujunemistee algusest. Eesti Rahvusraamatukogu Tõnismäel on oma tänases arengufaasis lähenemas n-ö ideaaltüübilisele rahvusraamatukogule. Teiste sõnadega: selle toimimisalused suudavad pakkuda kompleksset tuge eesti rahva ja kultuuri jätkusuutlikkusele. Nagu ka Piret Lotman näitab, toetub sedalaadi võimekuse saavutamine mitme põlvkonna raamatukoguhoidjate tööle. Rahvuslikul kultuurikontseptsioonil, nii nagu seda läbi aegade on sõnastatud, ja kommunikatsiooniruumil, mille toel seda on vormitud, on olnud pikk kujunemistee. Tihti on see olnud vastupidine meid ümberrahvastada või marginaliseerida püüdnud peremeesühiskondade poliitika ja kultuurikontseptsioonile.

Rahva olemasolule saatustslikel aegadel arenes just rahvusliku iseolemise soovi pinnal „oma aia harimise” avaram mõtestus, see, mida on hakatud iseloomustama „kultuurilise vastupanu” metafoori toel. Juri Lotmani sõnastuses muutub nähtavaks see osa ja terviku müstilisena tunduv seos, üle aegade ulatuv side, mille põhjal püsib identiteet ja vaikimisi selitub ühishuvide konsensus.⁵

⁵ Vt J. Lotman, *Kultuuritüpoloogiast*. (Avatud Eesti Raamat.) Tlk K. Tamm,

Piret Lotmani monograafia kaardistab meie rahva kultuurilise *elan vital'i* ühe põhielemendi – rahvusraamatukogu – just selles võtmes enesekonstrueerimise. Sedakaudu muutub mõistetavamaks seegi, kuidas vaenulike režiimide lõdvenedes suudetakse raamatukogunduse arendamise keskmesse ikka jälle seada rahvuskultuurilised põhiväärtused.

Esimesena, nagu Lotmani monograafia sellele tähelepanu juhib, sõnastas omakeelse kirjanduse koondamise raamatukoguks kui rahvuse eneseloome programmilise idee EÜS-i tollane raamatukoguhoidja Oskar Kallas. Kuid „rahvusliku raamatukogu ülesande” sõnastamisest pidi mööduma veel ligemale 30 aastat, enne kui koos omariiklusega avanes selle rajamiseks reaalne võimalus. Riikliku tähtsusega mäluinstitutsioonide staatuses konstitueerusid Riigiraamatukogu (1918) ja Eesti Rahva Muuseumi Rahvuslik Arhiivraamatukogu (1919)⁶ paraku eraldiseisvate kogudena.

Eesti ühiskonna kristalliseerumisel nn funktsioonisüsteemidesse, nagu majandus-, õigus-, poliitika-, meedia-, teadussüsteem jne, jäid rahvusliku kultuurimälu varamud paraku perifeeriasse. Nad ei suutnud endale võtta rahvuse moderniseerumist tõhusalt toetava sidussüsteemi rolli. Ametlik kultuuripoliitika väärtustas rahvuslikke mäluvaramuid kõrgelt, aga need jäid eelkõige identiteeti toetava antikvaarse tugistruktuuri staatusse. Juba kujunenud raamatuvarede kõrvale täiesti uue kogu – Riigiraamatukogu – asutamine oli strateegilise institutsionaliseerumise võtmes vastuoluline otsus, kuid samas ka äärmiselt oluline strateegiline innovatsioon. Piret Lotman määratleb asutatud uut Riigiraamatukogu kui „laiemale kasutajateringile avatud raamatukogu,

mille keskmeks oleks rahvuslik kirjavara, kuid mis võimaldaks ühtaegu kursis olla ka võõrkeelse humanitaar- ja sotsiaalteadusliku kirjandusega [---]” (lk 10–11).

Ressursside äärmise piiratuse tingimustes jäid Eesti kultuuri arengu vajaduste rahuldamise ja riikluse loomise vahelised pinged veel mõneks ajaks probleemiks. Kuid Riigiraamatukogu asutamine sõjakeerises peegeldab suurt arenguoptimismi. Eelkõige pikemas perspektiivis kaasas Riigiraamatukogule aluse panemine hoopis avarama arengu potentsiaali. Selles mõttes osutus raamatukogu asutamine kaalukamaks uuenduseks, kui vaid moodsa riigi kujunemist toetav institutsioon eeldanuks.

Sotsioloogilise institutsionalismi vaatenurgast oli Riigiraamatukogu evolutsioneerumine rahvusraamatukoguks seaduspärane, noore riigi vägagi piiratud raamatuvarede juures peaaegu vältimatu. Lotmani monograafia võimaldab hästi jälgida, kuidas Riigiraamatukogu identiteeti ja funktsioonidesse lisanduvad järjest uued kihistused. Esialgu toimub see peamiselt direktori omalgatuslikkuse ja erandeid tegeva vastutulelikkuse toel. 1930. aastail lisanduvad Riigiraamatukogu varade kasutajate hulka üha uued ja uued haritlaste kihid, vaimulikud, õpetajate, õigusteadlaste jt vaimutöölise rühmad. Raamatukogu lahtiolekuaeg pikeneb ja laenuistungimused avarduvad. Kümnendi lõpus langevad Riigiraamatukogule ka riikliku bibliograafiateenistuse funktsioonid. 1938. aasta raamatukoguseadus säilitab küll Riigikogu liikmetele nende privileegid, kuid nüüd koondatakse raamatukogu juba põhikirjaliselt sedalaadi teaduskirjandust, mis toetab rahvusteaduste edendamist. Pole kahtlust, et raamatukogule kavandatud uue hoone valmimisel (1940-ndate esimesel poolel) avardunuks Riigiraamatukogu funktsioonid veelgi.

Demokraatlikus Eestis oli nüüdse rahvusraamatukogu eelkäijate direktorite visioonil ja algatusvõimel mär-

T. Pern, S. Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, lk 48.

⁶ Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu asutati 14. aprillil 1909, selle tegevuse algus ulatub 1888. aastasse, kui EÜS-i raamatukoguhoidjaks sai Oskar Kallas.

gatavat kaalu. Riigiraamatukogu viimase iseseisvusaegse direktori Gottlieb Ney kavades oli visionäärile oma-seid jooni. Seejärel kulus rohkem kui kolm kümnendit, enne kui võõrvõimu manipuleeritud nõukogulik struktuur oli piisavalt murenenud, et edutamise kaalukeeleks sai taas asjatundlikkus ning raamatukogu juhiks tõusis omaeriala entusiast ja võimekas administraator, kelle südameasjaks sai raamatukogu arendamine.

Vene okupatsiooni esimene aasta säilitas Riigiraamatukogule selle nime. Kuid NSV Liidu raamatukogude jäik tsentraliseeritud süsteem ja tšekist Bernhard Veimeri uueks direktoriks määramine ennustas katastroofi. Hävitustööle raamatukogus pani esialgu piiri alanud sõda. Teise Nõukogude okupatsiooni ajal valla päästetu oli režiimi olemuse ja eesmärkidega täies kooskõlas. Stalinismi halastamatu repressiivne loogika oli kodeeritud ka raamatukogunduspoliitikasse. 1944. aastal Riikliku Raamatukogu nime saanud asutus kaasati kohe taasvallutatud alade okupeerimist põhistavasse mälupoliitilisse ofensiivi. Eestikeelse kirjavara kavakindla hävitamise (selleks ettekäandeid aina juurde leiutades), eesti kultuuri kõndistamise, haritlaskonna represseerimise ja vaimse lõmastamise, meie vaimuelu maailmakultuurist totaaliseerimisega paarus venekeelsete raamatute hoogus importimine. Nn nõukogulikust raamatuvarast pidi ilmselt saama riiklikke (kultuuriväliseid) pealisülesandeid täitma seatud raamatukogu töö raskuskese. Vene keele ja kultuuri, bolševistliku ideoloogia jne ilma igasuguse tsemoonitsemiseta pealesurumine combineerus võitlusega kodanliku natsionalismi vastu. Viimase eesmärgiks oli kogu rahvuslikku identiteeti toetava ainese kultuurist kõrvaldamine. Ajalugu ei andnud meie õnneks ka seekord võimalust neid kavasid täielikult ellu viia.

Lotman on sundseisu pandud inimete valikute hindamisel olnud üldiselt säästlik. Kuid nõukogudeaegsetele

võimuritele, eriti okupatsioonirežiimi küünilistele käepikendustele pole ta halastanud. Harvad otse sõnastatud hinnangud välja arvatud, on ta lasknud kõnelda inimeste elulugudel ja tegudel. Kõige räpasemad tööd Eesti Vabariigi pärandi füüsilisel hävitamisel usaldati endistele pörandaalustele – elukutselistele kommunistidele. Lotmani käsitluses osutub vähemalt probleemseks omaaegse „teeneka” raamatukogundustege-lase Helene Johani pärand. Iseseisvas Eestis omandatud heale haridusele vaatamata kujunes Johanist uuele režiimile truu ja püüdlik nõukogude inimene.

Kulunud võrdlust kasutades peegeldub okupatsiooniaastate ülevaates paljude raamatukogu direktorite isikuomadustes ja nende eneseteostuses nagu veetilgas režiimi kogu silmakirjalikkus ja samal ajal selle murenemise paratamatus. Kaadrivalikul jäi kutseoskus ja professionaalne võimekus tagaplaanile, see asendati režiimitruudusega. Eesti Vabariigi mälust kustutamine oli nii oluline ülesanne, et raamatuid hävitati lausa kirvega või peideti aastakümneteks keldreisse. Režiimi loomuse suhtes on sedalaadi tegutsemine rohkem kui kõnekas. Vähegi mõistuspärane ühiskond oleks pidanud nägema unikaalsetes raamatuvarades intellektuaalset kapitali. Nn sula-aastail kergitab režiimi korruptiivne loogika kutseliste NKVD-lastest ja stalinistide asemel direktorite ametikohtadele eelkõige küünilisi karjeriste, aga seejärel juba tõelisi afe-riste. Raamatukogu sisulise arendamise seisukohalt oli okupatsiooni esimene kümnend seega suuresti kaotatud aeg. Nagu Piret Lotman nendib, „on raske uskuda, et Riiklik Raamatukogu suutis enam kui kümne aasta vältel säilitada asjatundliku juhtimiseta järjepidevuse oma tegevuses ja Eesti keskse raamatukogu staatuse” (lk 172).

Toompeal resideeruvasse Riiklikku Raamatukokku koondatud kirjavara suurus kasvas aegamööda puhtarvuliselt. Märgatav osa eesti kirjandusklassikast suudeti, ehkki pika hambaga,

välja tuua ka erifondidest. Kuid nagu muudeski valdkondades põrkas okupatsioonirežiimi ideokraatlik olemus ja nomenklatuuripõhine halduskorraldus üha suuremate arengutakistustega. Katsed juurutada infotehnoloogilisi uuendusi jäävad poolele teele. Vaevaga hangitud kaasaegne erialane kirjanus suletakse erifondidesse või isegi põletatakse. Soovimatus loobuda üdini kultuurivaenulikest ettekirjutustest, mis nägid raamatukogus valdavalt propagandistliku ajupesu tööriista, taastoodab ka järgnevat aastakümneil barbaarsust. Kultuuriressiivsed praktikad üksnes kohanevad. Kataloogide võltsimine, raamatuvarasid varjavad topeltraamatupidamised ja raamatute füüsiline hävitamine (makuleerimine) kohati siiski pehmeneb, eeskirjad jäta- vad vahel ka võimalusi, et mõni varukogu või raamatuvaramu pääseb hävitamisest. Vajaduse korral ka nõukoguliku fraseoloogia taha varjudes hoidsid teenekad raamatukoguinimesed elus demokraatliku ühiskonna raamatukogunduskultuuri ja suutsid nii mõnigi kord okupatsioonikahjusid vähemalt minimeerida (lk 209, 214).

Vaatamata rutiinselt jätkuvaile nurjatustele lubab võimuorganite kontrolli ning jälitamise lõdvenemine 1960.–1970. aastate raamatukoguelu iseloomustamiseks kasutada kuldsete kuuekümnendate metafoori. Bibliograafilise töö parandamine (1968 loodi rahvusbibliograafia osakond), fondide korrastamine ja arvukad muud töö parandamise sildi all sündinud algatused võimendasid mentaliteeti, mis hakkas vormuma rahvusraamatukogule omaseks identiteediks. Rahvusbibliograafia koostamise, *Estonica*-t koondavate fondide avardamise jm kõrval laiendati ka lugejauuringuid. Väga olulist rolli, nüüd juba varjamatult rahvuslike tähendusmaailmade kujundamisel etendasid 1930. aastail Eestis humanitaarhariduse omandanud raamatukoguhoidjad. Kasvava iseteadvuse üheks toetuspunktiks näib olevat tõik,

et KGB poolt mõnes nõrgemalt valvatud nišis hakkas kujunema midagi, mis meenutab tekkiva kodanikuühiskonna algeid. 1970. aastail läksid moodi klubilised üritused, raamatukoguski asutati huvialaringe. „Eesti kultuuriloo ringist osavõtjad käisid muuseumides, külastasid kultuuriloolisi paiku ja süvendasid teadmisi” Eesti Vabariigis sirgunud professorite, väljapaistvate koduloolaste jt loengutes (lk 225–226). Impeeriumi soov kõike kontrollida ei lödvene oluliselt, kuid iseotsustamise võimalused, kui selleks piisab algatust, näivad avarduvat. Samas tundub, et Moskvast korraldusi jagavaile inspektoreile, veendunud šovinistidele, jäi sügavalt arusaamatuks, et vene kultuuri kõrval võiksid eluõigust omada ja väärtuslikud olla ka väiksemad rahvuskultuurid. Nii käsitles 1967. aastal Eestit väisanud järjekordne Moskva inspektor *Estonica*-t pelga kodulookoguna ja „taunis arhiivkogu dubleeriva kogu asutamist, sest see halvendavat lugejate teenindamist” (lk 214). Riiklik Raamatukogu aga näib oma ambitsioone kinnistavat. 1968. aastal kinnitatud põhikiri määratles raamatukogu juba üldkasutatava rahvusraamatukoguna, mille esmane ülesanne on eestikeelse ja Eesti kohta ilmunud kirjanduse säilitamine (lk 215).

Võõrvõimu viimast kümnendit iseloomustab ka raamatukogus teravnev konflikt tekkiva neostalinismi ja kultuuriasutuste rahvusvaheliste sidemete laienemise ning autonoomiapüüdluste vahel. 1982. aastal väisasid kontrollid raamatukogu koguni kahel korral. Õnneks oli see juba agoonia. Alates 1980. aastate teisest poolest sai nii protestimeelt kui ka tulevikunägemusi avalikult sõnastada. Sellest ajast alates lisandub ka Lotmani käsitluse üha enam helgust. Jäiga tsentraliseeritusega arengupeatusse ahistatud riiklik raamatukogu muutub üha eneseteadlikumaks rahvusraamatukoguks.

Eesti riikliku iseseisvuse taastamisega algas Tõnismäele kolinud raamatu-

kogu arenguvõimalustes põhimõtteliselt uus periood. Tähtsal kohal on tänapäevasesse raamatukogumaailma integreerumisega kaasnevad mastaapsed uuendused, ikka selleks, et rahvusraamatukogust kujundada kaasaegne kultuuritempel. Selle protsessi suurematele ja väiksematele draamadele oleme olnud ise suuresti kaastunnistajateks.

Kõigiti tänapäevase raamatukogu pakutud võimalused on silmanähtavalt asjastunud ka retsenseeritavas mono-

graafias. Põguski võrdlus monograafia ettevalmistusena ilmunud raamatukogu ajalukku süvenevate vihikutega (1988, 1993, 2000) tõendab mitte ainult seda, et Eesti kirjastamiskultuur on teinud tohutu hüppe. Möödunud kümnenditel arvukate teedrajavate uurimustega kõrgelt hinnatud kultuuriloolaseks tõusnud Piret Lotmani publikatsioonid on Eesti Rahvusraamatukogule toonud tunnustatud uurimiskeskuse maine.

REIN RUUTSOO

LÜHIKROONIKA

• 3. mail toimus Väike-Maarjas Wiedemanni keeleauhinna keelepäev. Auhinna tänavune laureaat, Tallinna Ülikooli professor Krista Kerge esines ettekandega „Keel kui kogemus”. Keelepäeval esinesid veel Katrin Aava (TLÜ, „Koostöisest õpikultuurist uue haridusstrateegiani”), Riina Rein-salu (TÜ, „Kirjaliku ametisuhtluse kultuuri(tuse)st”), esinesid ka Väike-Maarja gümnaasiumi õpilased. Krista Kerge istutas kohalikku Keeletammi-kusse oma puu.

• 8. mail toimus Tallinnas hõimuklubi õhtu, kus ajaloolane Andres Adamson pidas ettekande Vene riigi soome-ugrilisest algupärast. Loengu teema sai touke Enn Haabsaare postuumselt ilmunud raamatust „Vene riigi saamine. Novgorodi föderatiivne feodaalvabariik” (Argo, 2019). Raamatu autor väidab, et algselt tekkis Vene riik slaavlaste osaluseta ja laienes alles hiljem – jõuga – slaavi aladele.

• 15. mail Tartus korraldatud Eestiuuringute Tippkeskuse biograafika töörühma seminaril pidas ettekande Elmar Gams, kes kõneles projektist „Kogu Me Lugu”.

• 15. mail toimus Tallinnas Fenno-Ugria ruumes ÜRO põliskeelte aastale pühendatud komi keele tund. Sündmus oli pühendatud komi kirjakeele päevale, mida tähistatakse Komimaal alates 1992. aastast.

• 16. mail peeti Tartus Johann Vol-demar Jannseni 200. sünniaastapäeva konverents. Üles astusid Tiit Rosenberg („Eestlaste rahvusliku liikumise eeldused”), Malle Salupere („J. V. Jannseni päritolu ja perekond”), Valter Haamer („Vanemuise Seltsi asutamine ja selle tähendus”), Alo Põldmäe („Esimene üld-

laulupidu – J. V. Jannseni muusika-lise tegevuse kroonijuvel”), Roosmarii Kurvits („J. V. Jannsen ja ajakirjandus-uuendus”) ning Rein Veidemann („J. V. Jannseni evangeelium”).

• 16. mail korraldati Tallinnas teadusseltside terminoloogiapäev, millel esinesid Sirli Zupping (HTM-i keeleosa-kond, „Oskuskeelekorraldus – kuidas edasi?”), Jakob Kübarsepp, Priit Kulu (Inseneride Liit, „Terminiarendusest inseneriteaduste alal”), Toomas Kukk (Eesti Looduseuurijate Selts, „Uute ees-tikeelsete taimenimetuste sünniloost”) ja Tiina Soon (EKI terminoloogiaosa-kond, „Terminikirje osised – kahe silma vahelt välja”). Ekilexi arendaja Arvi Tavasti juhtimisel arutleti, millist tõe-get vajab eesti oskuskeel.

• 16. mail toimus Tallinnas sarja „Etüüde nüüdiskultuurist” 13. konve-rents „Mineviku lähivaade. Nüüdiskul-tuuri ajaloostamine”, mille korraldasid Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi eesti kirjandus- ja kultuuri-uuringute keskus, Eesti Kunstiakadee-mia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituut ning Eesti Kirjanike Liit. Ettekannetega esinesid Riina Oruaas („Mälu ja arhiiv. Kuidas saada iseenda teadmiste arheoloogiks?”), Anneli Saro („Teatriajalugu, etendusanalüüs ja amneesia”), Piret Kruuspere („Teatria-ja-loost ja -historiograafiast: eesti teatrikir-jutuse näitel”), Epp Annus („Afektiivne mõtlemine ja teaduslikud häälestused”), Andrei Hvostov („Komberuum, talu-pojamõistus, süvariik: kuidas seletada seletamatut?”), Marin Laak („Kriitikast, kirjanduslooliselt lähivaates”), Kristina Jõekalda („Kaasaegne kunst baltisaksa ja esimestes eesti kunstiajaloo üld-käsitlustes”), Ingrid Ruudi („Näitus kui

lähiajaloo dünaamiline uurimisvahend”) ja Rein Veidemann („Kirjanduslugu kui kultuurimälu avaldis”).

- 17. mail tähistati Tartus Juhan Peegli 100. sünniaastapäeva juubelikongrantsiga. Ettekanded pidasid Halliki Harro-Loit, Epp Lauk („Akadeemiline uurimistöö ja ajakirjanduskultuur”), Roosmari Kurvits („Mida ajakirjandusajaloo tundmine tänapäeval annab?”), Rein Veidemann („Ajakirjandus ja kirjandus”), Reet Kasik („Juhan Peegel keelehoidjana: regilaulust ajakirjanduseni”) ja Marju Lauristin („Juhanist tänapäevani: mis sellest kõigest on saanud?”).

- 20. mail toimus Vormsi Lasteaed-Põhikoolis Emakeele Seltsi keelepäev. Helle Metslang tervitas keelepäevalisi Emakeele Seltsi juhatuselt poolt ja Jüri Valge andis ülevaate eesti keele aasta tähistamisest. Tuuli Rehema tutvustas viimast õigekeelsussõnaraamatut. Toimus neli töötuba: murretest kõneles Jüri Viikberg (1.–4. kl), õigekeelsussõnaraamatust Tuuli Rehema (5.–9. kl ja täiskasvanutele), haridusterminoloogias Helin Puksand (täiskasvanutele) ja eestirootsi keelest Eva-Liina Asu-Garcia (kõikidele).

- 24. mail tutvustati Tartu Ülikooli Narva kolledžis uut keeleõppemängu Käänuk. Tegemist on digimängu ning sõnastikuga eesti keele grammatika õppeks B1-, B2- ja kõrgemale tasemele. Mängu pildikeeles kasutatakse koomikseid ning kaasahaaravaid ja elulisi situatsioone. Mängu üks looja, Helena Metslang, on öelnud, et tegemist on poolpoliitkorrekse mänguga, kus muiged ja naer on garanteeritud. Mängu taga on TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituut ning mängu visuaalne pool valmis koostöös firmaga Interactive Fate.

- 27. mail toimus Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusseminar, kus esinesid Kristi Viiding ja Thomas Hoffmann ettekandega „David Hilcheni historiseerimine”. Riia humanisti David Hilchenit (1561–1610) võiks vähemalt

osaliselt võrrelda nt August Kotzebue või Johann Voldemar Jannseniga. Ettekande eesmärk oli uurida, kuidas algas juba Hilcheni kaasajal tema isiku historiseerimine teiste literaatide poolt ja kuidas see on jätkunud kuni XX sajandini.

- 28. mail esitleti Tallinnas Eesti Keele Instituudis sõnastike ja terminibaaside koostamise tarkvaraplatvormi Ekilex, kuhu on plaanis lähiajal koondata senised Termekis ja muudes terminihaldussüsteemides tehtud terminibaasid.

- 29. mail toimus Tartus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 90. sünnipäevale pühendatud kongrants „Kultuuriloo puhastel allikatel”. Esinesid Janika Kronberg („Allikaäärne”), Tiina Ann Kirss („Peitekirjad ja siirus: kirjade omaeluloolisus”), Maarja Hollo („Arhiiv kui kohtumispai”), Epp Annus („Kodu Eesti NSV-s: kultuurilised kujutelmad ja argised asjad”), Marin Laak („Semperi ja Barbaruse kirjavahetus kui kultuurilooline dokument”) ja Maarja Vaino („Minevik muutub sügavamaks”).

- 30. mail toimus EKI terminihalduskeskkonna Ekilex esitus Tartus harius- ja teadusministeeriumis.

- 30. mail peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolek. Alates 2011. aastast on Akadeemiline Rahvaluule Selts koostöös Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapitaliga andnud välja Eesti folkloristika aastapreemiat. Sel aastal pälvis preemia Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule professor Ülo Valk. Laureadi puhul tõsteti esile tema teadustöö rahvusvahelisust ja kõrgetasemelisust, panust teadlaskontaktide loomisel ja hoidmisel, teadusorganisatoorsest tegevusest ning suurt pühendumust magist-rantide ja doktorantide juhendamisel. Preemia väljakuulutamisele eelnes eelmise aasta laureaadi Anu Korbi ettekanne „Siberi eestlased Eestis: paigaseosed ja võrgustikud”, milles tutvustati Siberisse väljarännanud eestlaste järeltulijaid Eestis ja nende võimalusi sot-

siaalsete suhete kaudu väärtustada ja kinnitada oma paigasidemeid. Järgnes Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aasta-koosolek.

- 31. maist 2. juunini korraldas Tallinna Ülikooli Juri Lotmani semiootikavaramu Tallinnas 11. Juri Lotmani konverentsi „Aeg, ajalugu, elulugu”. Konverentsi peaesinejad olid Maria Pljuhanova (Perugia, „Juri Lotman Itaalias”), Laura Gherlone (Buenos Aires,

„Ilukirjanduse ja tõe vahel: ajaloolised sündmused, elulooseigid ja väljamõeldud lood Juri Lotmani ja Umberto Eco teostes”) ja Vadim Parsamov (Moskva, „Dostojevski Vladimir Solovjovi loomingulises biograafias”). Konverentsil esinesid Venemaa, Ukraina, Itaalia, Saksamaa, Poola, Gruusia, Läti, USA, Lõuna-Korea, Suurbritannia, Belgia, Horvaatia, Iisraeli ja Eesti teadlased.

ÕNNITLEME!

- 3. VI **Imbi Paju**, kirjanik – 60
- 8. VI **Tiina Lias**, toimetaja – 80
- 18. VI **Jaak Sarapuu**, kirjanik – 80
- Hannes Varblane**, kirjanik – 70

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS

kk@keeljakirjandus.ee
Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil <http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

CONTENTS

EPP ANNUS. Countryside homes in the Estonian SSR: cultural imaginaries and quotidian life	425
KAISA LANGER. About collecting and researching kolkhoz folklore in the early Soviet Estonia	441
AGNES NEIER, JOOSEP SUSI. A dialogue of the verbal and the visual: an introduction to the interplay of lyric poetry and photography	460

WORD

MEELI SEDRIK, UDO UIBO. Estonian names for the tag game	480
---	-----

BOOKS

AARE PILV. The partitive case of Jaak Jõerüüt (Jaak Jõerüüt. Elu lehekülgi lehitsetakse kiiresti. Novellid ja lühiromaan. Tallinn: EKSA, 2017)	493
JANIKA KRONBERG. Collected Amadeus (Raimond Kolk. Peo pääl elu hõpõ. Luulõtusõ. Luuletused. Kogunud ja koostanud Õnne Kepp, toimetanud Õnne Kepp ja Tiia Allas. Võru: Võru Instituut, 2018)	497
KEN IRD. Gate crashing an old Estonian wedding (Vanaaja pulm. Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini. Kokku seadnud Ants Hein. Tallinn: Tänapäev, 2018)	499
REIN RUUTSOO. Another story of a Cinderella (Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2018)	503

REVIEW

509

Tekstis kasutatud lühendeid:

EKI = Eesti Keele Instituut; **EKM EKLA** = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **EÜS** = Eesti Üliõpilaste Selts; **f** = fond; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **l** = leht; **m** = mapp; **n** = nimistu; **s** = säilik; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

Murrakud: **Hanila**; **Martna**; **Phl** = Pühalepa.

JÄRGMISTES NUMBrites

- Mis mängu Unt mängib?
- Ühesilbiliste *i*-tüveliste sõnade palataliseerimine
- Posthumanistlikust teatritekstist

Hind 2.80 eurot

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

9 770131 144034 06